

sági elemzését adja S. M. EDDIE, *The Terms of Trade as a Tax on Agriculture: Hungary's Trade with Austria 1883–1913* (*Journal of Economic History*, 1972. 1.) és *The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade 1882–1913* (uo. 1977. 2.). A gabonakereskedelemre: BELITZKY JÁNOS, *A magyar gabonakivitel története 1860-ig* (Bp. 1932); KILÉNYI HUGÓ, *Adatok Magyarország gabonakivitelének kérdéséhez az utolsó évtizedben* (Bp. 1880).

A belkereskedelem fejlődéséről lásd CSATÓ TAMÁS, *A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban* (*Történelmi Szemle*, 1975. 4.); VÖRÖS KÁROLY, *Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemért 1850–1881* (*Arrabona* 7. Győr, 1965). Sok adatot tartalmaznak a kereskedelmi és iparkamarák évi jelentései, valamint a várostörténeti monográfiák és tanulmányok. A vásárokról lásd: SZIMICS MÁRIA, *A debreceni országos vásárok története* (Bp. 1938); KISS LAJOS, *A vásárhelyi híres vásárok* (Szeged, 1956); DANKÓ IMRE, *A gyulai vásárok* (Gyula, 1963); KIRNER A. BERTALAN, *A békési vásár* (Gyula, 1964).

4. AZ IPAR FEJLŐDÉSE

A II. fejezet elején ismertetett forrásokon, egykorú statisztikai és gazdasági leírásokon és összefoglaló jellegű feldolgozásokon kívül a magyarországi iparfejlődés kérdéseire lásd még: GELLÉRI MÓR, *A magyar ipar úttörői* (Bp. 1887) és *Ipartörténeti vázlatok* (Bp. 1906) c. munkáit, valamint az Ipari öntudatunk ébresztői és munkálói (Bp. 1943) c. életrajzi és vállalat-történeti gyűjteményt. A lajtántúli iparfejlődésre lásd: *Entwicklung von Industrie und Gewerbe in Österreich in den Jahren 1848–1888* (Wien, 1888); *Die Gross-Industrie Österreichs. I–VI.* (Wien, 1898); HERBERT MATIS–KARL BACHINGER, *Österreichs industrielle Entwicklung* (In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I.*); RICHARD L. RUDOLPH, *Quantitative Aspekte der Industrialisierung in Cisleithanien 1848–1914* (uo.) és *The Pattern of Austrian Industrial Growth from the Eighteenth to the Early Twentieth Century* (*Austrian History Yearbook*, 1975); JAROSLAV PURŠ, *The Industrial Revolution in the Czech Lands* (Praha, 1960); BERNARD MICHEL, *La révolution industrielle dans les Pays tchèques au XIXe siècle* (*Annales*, 1965. 5.).

A modern iparosodás problémáira, különösen a 19. századi Európa országaiban lásd: ROSTOW, GERSCHENKRON, HAGEN idézett művein kívül W. G. HOFFMANN, *Stadien und Typen der Industrialisierung* (Jena, 1931) és *The Growth of Industrial Economies* (Manchester, 1958); PAUL BAIROCH, *Révolution industrielle et sous-développement* (Paris, 1963); *Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Probleme der frühen Industrialisierung*. Hrsg. von WOLFRAM FISCHER (Berlin, 1968); DAVID S. LANDES, *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge, 1969); TOM KEMP, *Industrialization in Nineteenth Century Europe* (London–Harlow, 1969); SIDNEY POLLARD, *Industrialization and the European Economy* (*Economic History Review*, 1973. 4.); FRANKLIN MENDELS, „Proto-Industrialization”: *The First Phase*

of the Industrialization Process (*Journal of Economic History*, 1972. 1.). A kelet-európai iparosodás problémáira lásd: W. KULA, Some Observations on the Industrial Revolution in Eastern European Countries (*Ergon*, 1958); BEREND-RÁNKI, Az ipari forradalom kérdéséhez és KATUS LÁSZLÓ, A kelet-európai iparosodás c. idézett tanulmányait.

Az európai országok ipari termelésének növekedésére vonatkozó adatokat lásd: S. J. PATEL, Rates of Industrial Growth in the Last Century 1860–1958 (*Economic Development and Cultural Change*, 1961. 3.); legújabban MITCHELL idézett történeti statisztikájában.

A külföldi vállalkozókra, szakemberekre és munkásokra vonatkozó adatokat lásd: KÖRÖSI JÓZSEF, Pest szabad királyi városa az 1870. évben (Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei. IV. Pest, 1871); KÖRÖSY JÓZSEF–THIRING GUSZTÁV, Budapest fővárosa az 1891. évben. III. (Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei XXV/3. Bp. 1898); Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam II., és Új sorozat 12., 15., 27.

Az iparpolitikára és az állami ipartámogatásra MATLEKOVITS, GYÖMREI-VÉRTESY idézett művein kívül lásd: GELLÉRI MÓR, Ötven év a magyar ipar történetéből (Bp. 1892); RÁTH KÁROLY, Országos iparosgyűlések 1872–1899 (Bp. 1899); UŐ, A magyar iparkiallítások a múltban és a jövőben (Bp. 1882); MUDRONY SOMA, Iparpolitikai tanulmányok a hazai ipar emelése tárgyában (Bp. 1877); KUBINYI LAJOS, Iparunk. Az iparosság hiányának okai és fejlődésének kellékei hazánkban (Bp. 1877); GALGÓCZY KÁROLY, Az ipar fontossága Magyarországon (Bp. 1880); GRÓF ZICHY JENŐ, Emlékirat a magyar ipar fejlesztése érdekében (Bp. 1880); [EDVI] ILLÉS LÁSZLÓ, A magyar ipar és az iparpártolás feladata. Állapotaink és teendőink az iparügy terén (Arad, 1880); BOBULA JÁNOS, Magyarország iparügye (Bp. 1888); HELTAI FERENC, Az állami beavatkozás határai az iparfejlesztés körül (*Nemzetgazdasági Szemle*, 1889. nov.); SZTERÉNYI JÓZSEF, Iparfejlesztés (Bp. 1902); Emlékirat a hazai kis- és gyáripár fejlesztéséről (Bp. 1909).

Az 1869. évi ipari keresőkre lásd: A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei (Pest, 1871); Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Länder nach der Zählung vom 31. Dezember 1869. (Wien, 1871). Az 1890-es népszámlálás ipari foglalkoztatottsági adatait lásd: Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam II. és Új sorozat 9. és 27.; Ausztriára: Österreichische Statistik XXXIII. Egyéb országok adataira lásd: MULHALL és MITCHELL idézett munkáit.

Az iparüzés hagyományos formáinak válságára, illetve átalakulására lásd első-sorban a vidéki kereskedelmi és iparkamarák évi jelentéseit, továbbá: A magyar kisipar hanyatlásának okai. A kassai kereskedelmi és iparkamara emlékirata (Kassa, 1876); HALÁSZ IMRE, Kisebb iparosainkhoz (*Anyagi érdekeink*, 1868. 3–5.); TOLNAI GYÖRGY, A parasztipar története Magyarországon és hatása az ország tőkés iparfejlődésére [1842–1867] (Kandidátusi értekezés kéziratban. Bp. 1961); RÁNKI GYÖRGY, A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben (*Történelmi Szemle*, 1964. 2.); BODÓ SÁNDOR, Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Észak-

Magyarországon 1872-ig (*Ethnographia*, 1975. 4.). A székelyföldi ipar helyzetére lásd: NAGY ELEK, Háromszék vármegye ipara (Sepsiszentgyörgy, 1893) és Háromszék vármegye. Szerk. POTSA BÉLA és társai (Sepsiszentgyörgy, 1899); A háziiparra lásd: Jelentés az ipari szakoktatás és a házi ipar jelen állásáról. Hivatalos adatok alapján kiadja a Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium (Bp. 1881); JEKELFALUSSY JÓZSEF, Magyarország háziipara az 1884. év elején (Bp. 1885).

A gyáripar kialakulására és fejlődésére alapvető: SÁNDOR VILMOS, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900 (Bp. 1954). Lásd még: FUTÓ MIHÁLY, A magyar gyáripar története. I. (Bp. 1944); WILHELM OFFERGELD, Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns (Jena, 1914); RÚZSÁS LAJOS, A kapitalista iparfejlődés útja a Délkelet-Dunántúlon 1848–1900 (Pécs, 1957). A nagyipari üzemekre vonatkozó adatokat lásd: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a budapesti kamarai kerület kézmű- és gyáriparáról az 1870–75. években (Bp. 1877); Magyarország iparstatisztikája 1885-ben. Összeáll. JEKELFALUSSY JÓZSEF (Bp. 1886); 1890-re: Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam II. és Új sorozat 12. és 27.; A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. I–XX. Szerk. SZTERÉNYI JÓZSEF (Bp. 1901); Jelentés az 1887. és az 1888. évben fogantatott gyárvizsgálatokról. Kiad. a Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium (Bp. 1888–1889); Az 1901. évben a magyar korona országaiában fennállott gyárak üzemi és munkásstatisztikája (Bp. 1903). Ausztria gyáriparára lásd: Statistik der Österreichischen Industrie 1880, 1885 (Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr XXVIII. és XXXVII. Wien, 1884 és 1888).

Az egyes iparágak fejlődésére lásd: MATLEKOVITS, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota II., VI–VIII. kötetait, az 1898-as gyáripari statisztika kötetait, SÁNDOR V. idézett művét, valamint: Technikai fejlődésünk története 1867–1927. 2. kiad. (Bp. 1929). A gazdag – de történeti szempontból meglehetősen egyenetlen értékű – üzemtörténeti irodalomból csak a legfontosabbak említésére van terünk. Az 1967-ig megjelent üzemtörténeti kiadványok teljes bibliográfiáját lásd: HANÁK PÉTER, Az üzemtörténet kutatásának problémái (*Századok*, 1968. 5–6.) c. cikkében.

A bányászatra lásd: Magyar bányakalauz. 1881, 1888, 1892. Szerk. GUTTMANN OSZKÁR, majd DÉRY KÁROLY; KONEK SÁNDOR, Bányászatunk jelen állapota és teendőink annak sikeresebb kifejtésére (Bp. 1882). A szénbányászatra lásd: HANTKEN MIKSA, A magyar korona országainak széntelepei és szénbányászata (Bp. 1878); DÉRY KÁROLY, A magyar szénbányászat ismertetése (Bp. 1900); BABICS ANDRÁS, A pécsvidéki kőszénbányászat története (Bp. 1952); Uő, A komlói kőszénbányászat története (Pécs, 1958); Uő, Az észak-mecseki kőszénbányászat története (Bp. 1967); LEHOCZKY ALFRÉD, A borsodi szénbányászat története. I. A tizenkilencedik század (Miskolc, 1965); SZÉKELY LAJOS, Az Esztergom-vidéki szénmedence bányászatának fejlődése (Bp. 1962); Rudabánya ércbányászata. Szerk. PANTÓ ENDRE, PANTÓ GÁBOR stb. (Bp. 1957).

A vaskohászatra és a vasiparra: ANTON KERPELY, Das Eisenhüttenwesen in Ungarn, sein Zustand und seine Zukunft (Schemnitz, 1872); KERPELY ANTAL, A

magyar vasipar jövője a legközelebbi tíz évben (Bp. 1884); Uő, Die Eisenindustrie Ungarns zur Zeit der Landes-Ausstellung 1885 (Bp. 1885); EDVI ILLÉS ALADÁR, A magyar vaskőbányászat és vaskohászat ismertetése (Bp. 1900). A jelentősebb vasművekre lásd: SOÓS IMRE-KISZELY GYULA-ZÁDOR TIBOR, Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből [1770–1960] (Miskolc, 1960); RÉTI LÁSZLÓ, A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. története 1881–1919 (Bp. 1977); LIZSNYÁNSZKY ANTAL, A Salgótarjáni Kohászati Üzemek száz éve 1868–1968 (Salgótarján, 1968); LÁSZLÓ KATUS, Le saint-simonisme et l'industrialisation en Hongrie. Histoire de la Société austro-hongroise des Chemins de fer de l'État (*Économies et Sociétés*, 1973. 1.). A színesfémkohászatra: ALADÁR SCHLEICHER, Beiträge zur Geschichte des Hüttenwesens in Ungarn. Die Geschichte des Metallhüttenwesens des Mátra-Gebirges (*Acta Technica*, 1951. 1–3., 1954. 1–2.).

A gép-, jármű- és elektrotechnikai iparra lásd: KONKOLY-THEGE MIKLÓS, Gépipar Magyarországon az utolsó 40 év alatt (Bp. 1912); BERLÁSZ JENŐ, A Ganz-gyár első félévszázada [1845–1895] (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XII. Bp. 1957); SZEKERES JÓZSEF-TÓTH ÁRPÁD, A Klement Gottwald (Ganz) Villamossági Gyár története (Bp. 1962); TÓTH IMRE, A budapesti híradástechnikai ipar kezdetei (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp. 1971); Százéves a magyar szerszám-gépgyártás (1872–1972). Szerk. ULBRICH SÁNDOR (Bp. 1972); JENEI KÁROLY-SÁRKÖZI ZOLTÁN-SZILÁGYI GÁBOR, A Gábor Áron Vasöntőde és Gépgyár története [1862–1962] (Bp. 1962); A mezőgazdasági gépgyártásra: SEVIN HENRIK, A faekétől a Hoffher-gépig (Bp. 1944); SÁRKÖZI ZOLTÁN-SZILÁGYI GÁBOR-SZEKERES JÓZSEF, A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története [1856–1966] (Bp. 1968); A pécsi Sopiana Gépgyár (1865–1965). Szerk. KOPASZ GÁBOR (Pécs, 1965). A járműgyártásra lásd: SZEKERES JÓZSEF, Az újpesti hajóépítés története. 1. [1863–1911] (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. Bp. 1961); ERDŐSI MÁRIA, Százéves az angyalföldi hajógyár (Bp. 1966). A műszeriparra: PINTÉR NÁNDOR, A Magyar Optikai Művek története 1876–1963 (Bp. 1972).

Az építőanyagiparra lásd: BERECHKY ENDRE-REICHARD ERNŐ, A magyar cementipar története (Bp. 1970); RÚZSÁS LAJOS, A pécsi Zsolnay-gyár története (Bp. 1954); TAKÁCS BÉLA, A zempléni hegység üveghutái (Bp. 1966). A faiparra: ENGEL SÁNDOR, Magyarország faipara és fakereskedése (Bp. é. n.). A papíriparra: BOGDÁN ISTVÁN, A magyarországi papíripar története [1530–1900] (Bp. 1963). A nyomdászatra: BALLAGI ALADÁR, A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877 (Bp. 1878); BÁNÁTI ÁGNES-SÁNDOR DÉNES, A százszentendős Athenaeum 1868–1968 (Bp. 1968). Az élelmiszeriparra: SÁNDOR VILMOS, A budapesti nagymalomipar kialakulása [1839–1880] (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. Bp. 1959); JEKELFALUSSY JÓZSEF, Magyarország malomipara az 1885. év elején (Bp. 1885); Magyarország malomipara 1894-ben (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XIII.); BOGDÁN ISTVÁN, A malom és a népesség (*Agrártörténeti Szemle*, 1966. 1–2.); PONGRÁTZ PÁL, Régi malomépítéset (Bp. 1967); WIENER MOSZKÓ, A magyar cukoripar fejlődése. I–II. (Bp. 1902); BEVILAQUA-BORSODI BÉLA, A magyar serfőzés története. I–II. (Bp. 1931); A textiliparra: MUDRONY SOMA, A len- és kenderipar kezdeményei

Magyarországon (*Anyagi Érdekeink*, 1869. 20., 22., 24.); FEST OTTÓ, A felvidéki lenipar kérdéséhez (uo. 33.); KRING MIKLÓS, A tatái csapó mesterek (In: Domanovszky Emlékkönyv. Bp. 1937); HANÁK PÉTER-HANÁK KATALIN, A Magyar Pamutipar története 1887-1962 (Bp. 1964); JENEI KÁROLY-GÁSPÁR FERENC-SIPOS PÉTER, A Pamutnyomóipari Vállalat Goldberger Textilnyomógyárának története 1784-től (Bp. 1970); MOHOLI KÁROLY, Szeged textilipara (Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1959. 2.); VIGH KÁROLY, A Váci Kötöttárugyár története 1885-1960 (Bp. 1960). A bőrparra: A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár. Írták GULYÁS JÓZSEF, VÖRÖS MÁRTON stb. (Pécs, 1962).

Az ipari munkásságra vonatkozóan lásd: RÉZLER GYULA, A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867-1914 (2. bőv. kiad. Bp. 1945) és LACKÓ MIKLÓS, Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867-1949 (Bp. 1961) c. munkáit. A külföldi munkásokra: Néhány adat a budapesti munkások származásáról és nemzetiségéről (*Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Kimutatásai*, 1877). A munkabérekéről, a munkaidőről és a gyári munkások életkörülményeiről lásd WEISZ BÉLA, Munkások és munkabérek a budapesti gyárakban (*Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Kimutatásai*, 1875., 1876. 29., 41.); SOMOGYI MANÓ, Az óbudai hajógyár munkásainak helyzete (Uo. 1888. 177-178.); Jelentés az 1887. és 1888. évben fogantatott gyárvizsgálatokról. Kiad. a Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium (Bp. 1888-1889).

III. FEJEZET

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGA A DUALIZMUS ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

1. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS FELTÉTELEINEK ALAKULÁSA

A mezőgazdaság három fő termelési tényezőjére: CSENDES BÉLA, Mezőgazdasági termelésünk fejlődésének üteme és tényezői (In: A mezőgazdaság fejlődésének közgazdasági kérdései. Bp. 1969); HENSCH ÁRPÁD, Mezőgazdasági üzemtan. II. (Kassa, 1906). Az agrárnépesség alakulására: Magyar Statisztikai Évkönyv I.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam II. és Új Sorozat 9. és 27.; Magyarország statisztikája I. Szerk. LÁNG LAJOS (Bp. 1884); SÁRFALVI BÉLA, A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon (Bp. 1965). A francia és a német agrárnépesség arányának alakulására: MICHEL AUGÉ-LARIBÉ, L'évolution de la France agricole (Paris, 1912); HEINZ HAUSHOFER, Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter (Stuttgart, 1963); JÜRGEN KUCZYNSKI, Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1871 bis 1900. (Berlin, 1962); GELEI ANNA, Növekedési trendek a mezőgazdaságban (Bp. 1971). A munkaerőproblémáról európai viszonylatban lásd: E. J. T. COLLINS, Labour Supply and Demand in European Agriculture 1800-1880 (In: Agrarian Change and Economic Development. The Historical Prob-

lems. Ed. by E. L. JONES and S. J. WOOLF. London, 1969). A munkaerőhiányról: KENESSEY KÁLMÁN, Mezőgazdasági munkaerő-calamitas (Pest, 1868); *Gazdászati Közlöny*, 1870. 179. old.; *Falusi Gazda*, 1874. 177. old. A munkaerő kihasználatlanságáról: KELETI KÁROLY, A telepítés ügye Magyarországon (*Nemzetgazdasági Szemle*, 1877. 49–52. oldalán); *Gazdászati Közlöny*, 1870. 218. old. A kérdésre összefoglalóan: OROSZ ISTVÁN, Arbeitskräftenachfrage und -angebot in der ungarischen Landwirtschaft im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts (*Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1972/III). A Földművelés- Ipar-, és Kereskedelemügyi Minisztérium munkaerőhiányt és felesleget kimutató felmérése: Országos Levéltár, FIK Min. ált. T: 35 1884/16003. A szántó, kert és szőlő megyénkénti arányaira: Magyarország statisztikája. Szerk. LÁNG LAJOS. II. Magyarország gazdasági statisztikája (Bp. 1887). 34–39. old. A németországi vándormunkásokra: RICHARD KRZYMOWSKI, Geschichte der deutschen Landwirtschaft. 2. Aufl. (Stuttgart, 1951). A summásokra, kubikosokra: SÁRKÖZI ZOLTÁN, A summások; és KATONA IMRE, Átmeneti bér munkakapormák (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); POGÁNY MÁRIA, Tőkés vállalkozók és kubikus bér munkások a Tisza szabályozásánál a XIX. század második felében (Bp. 1966).

A művelt föld változásaira: ORLICSEK JÓZSEF, A kataszteri felmérések főbb területmegoszlási adatai az 1853–1935. évek között (*Történeti Statisztikai Közlemények*, 1958). Az USA és Oroszország „szabad” földjeire: LENIN, A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905–1907-es első orosz forradalomban (Bp. 1950) 47. old. A szántóföld európai arányaira: *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1866. 13. l.; FÖLDES BÉLA, Magyarország statisztikája összehasonlítva egyéb államokkal, különös tekintettel Ausztriára (Bp. 1885). Az angliai szántóföld csökkenéséről: *Nemzetgazdasági Szemle*, 1882. 77. oldalán. A szántóföld alakulásának trendjére a tőkés agrárfejlődésben: GELEI idézett munkájában.

A jelzálogkölcsonök alakulására: Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XVI.; VARGHA GYULA, A magyar hitelügy és hitelintézetek története (Bp. 1896); FELLNER FRIGYES, Adalék mezőgazdasági hitelpolitikánkhoz (*Közgazdasági Szemle*, 1896–97); HUNYADI FERENC, A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének 50 éves működése 1880–1929 (Bp. 1930); SZABAD GYÖRGY, A hitelviszonyok (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN). A vízrendezésekre és talajjavításokra: SZINYEI MERSE JÓZSEF, Talajjavítások és vízszabályozás (In: Magyarország fölmívelése 1896. Bp. 1896).

A gabonafogyasztás mértékére: Hivatalos Statisztikai Közlemények I. 160–161. oldalán (fejenként 4,4 bécsi mérő = 2,7 hl); *Nemzetgazdasági Szemle*, 1880. 397. oldalán (1,9 hl). A húsfogyasztásra: *Nemzetgazdasági Szemle*, 1886. 703–708. oldalán. A cukorfogyasztás: *Gazdászati Közlöny*, 1869. 356. old. Az élelmiszer-fogyasztásra általában lásd: KELETI KÁROLY, Magyarország népességének élelmezési statisztikája (Bp. 1887). Az USA búzatermelésének alakulása: Világ gazdasági idősorok 1860–1960 (Bp. 1965). Az árakra: Árstatisztika. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 44. Az agrárváltságra összefoglalóan: SÁNDOR PÁL, A XIX. század végi

agrárválság Magyarországon (Bp. 1958), itt további részletes irodalom. A hasonló oroszországi fejlődésre: N. A. JEGIAZAROVA, Agrarnij krízisz konca XIX veka v Rosszii (Moszkva, 1959). Az összehasonlító adatok az idézett statisztikai kiadványok mellett: FÖLDES BÉLA, Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonárai-nak alakulásáról (Bp. 1905); A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban [1867–1963] (Bp. 1965). Az európai változásokra: WILHELM ABEL, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. 2. Aufl. (Hamburg–Berlin, 1966); SZÖNYI GYULA, Gabonárák a XVIII. század vége óta (*Magyar Statisztikai Szemle*, 1935). A Hivatalos Statisztikai Közleményekben közzétett mezőgazdasági napszámbeérek adatai feldolgozatlanok. Némi tájékoztatást nyújt: SÁNDOR idézett munkájának 288–324. oldalán; BALÁS ÁRPÁD–HENSCH ÁRPÁD, Földmívelés (In: Magyarország földmívelése 1896). A mezőgazdasági kivitelre lásd a Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő kötetét.

2. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS EREDMÉNYEI ÉS ÁGAZATI RENDSZERE

A hagyományos gazdálkodásból a modern mezőgazdaságba való átmenet kérdésére általában lásd: FOLKE DOVRING, The Transformation of European Agriculture (The Cambridge Economic History of Europe. VI/II. Cambridge, 1965). Magyarországra legújabbban: VÖRÖS ANTAL, A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (In: A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. Bp. 1976). Az agrártudományok fejlődésére: HAUSHOFER idézett munkájának 25–40., 70–74. oldalán. Az ugarrendszer felszámolásáról: KRZYMOWSKI idézett munkájának 269. oldalán. Az oroszországi ugarrendszerre: Matyeriali po isztorii zemlegyelija SZSZSZR (Moszkva, 1952); I. P. LJASCSENKO, Isztorija narodnovo hozjajsztva SZSZSZR. II. 2. izd. (Moszkva, 1952). A nyomásos rendszerek felszámolásának magyarországi útja nincs feldolgozva. Részadatok: OROSZ ISTVÁN, A szabad gazdálkodás elterjedése Észak-Kelet Magyarországon a 19. század végén (Déri Múzeum Évkönyve, 1971); DE GERANDO ATTILA, Kővárvidék (*Földrajzi Közlemények*, 1875); IFJ. KUBINYI MIKLÓS, Árva megye közgazdasági és közművelődési állapota (*Nemzetgazdasági Szemle*, 1891). A nyomásos és szabad gazdálkodás 20. század eleji arányaira: A Magyar Társadalomtudományi Egyesület által az 1910/11. években tartott birtokpolitikai szaktanácskozmány előzményei, lefolyása és eredményei. Szerk. GAÁL JENŐ (Bp. 1912) 665. oldalán. Az alföldi ugar nélküli búza–kukorica forgóra: *Magyar Föld*, 1880. okt.; BALOGH ISTVÁN, A paraszti gazdálkodás és termelési technika. (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. Szerk. SZABÓ ISTVÁN); A tagosításra: SIMONFFY EMIL, A parasztföld és a tagosítás (uo.). Az 1865. évi arányokra: LÓNYAY MENYHÉRT, Az úrbéri rendezés és tagosítás ügyének állása Magyarországon (*Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1865). Az alföldi tanyás gazdálkodásra: BALOGH ISTVÁN, Az alföldi tanyás gazdálkodás (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. Szerk.

SZABÓ ISTVÁN), itt további, igen széles körű irodalom is. A bérleti rendszerre: SÁNDOR idézett munkája; PUSKÁS JULIANNA, A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon (*Történelmi Szemle*, 1959. 2.); FÜR LAJOS, A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914 (Bp. 1969).

A növénytermelés szerkezetére: Magyar Statisztikai Évkönyv I.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam VI. és Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 66. k.; J. H. SCHWICKER, Statistik des Königreiches Ungarn (Stuttgart, 1877); MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. I. (Bp. 1897).

A búzatermelés növekedésére: Világ gazdasági idősorok 1860–1960. Szerk. KENESSEY ZOLTÁN (Bp. 1965). A hozamok vizsgálatánál figyelembe vettük az 1868–70. évi adatokat is (Hivatalos Statisztikai Közlemények), amit a kézikönyvek és a későbbi statisztikai összesítések (Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 66.) nem vesznek figyelembe. Az első aratási statisztikák adatai eléggé megbízhatatlannak, de nem jobban, mint a későbbi évek adatgyűjtései. Ha csak az 1870–75. közötti gyenge termésű évek átlagát tekintjük kiindulópontnak, a növekedést a valóságosnál nagyobbak fogjuk látni. Más államok gabonahozamaira: HAUSHOFER, idézett munkája 222. oldalán; *Falusi Gazda*, 1881. 139. oldalán; *Gazdasági Lapok*, 1875. 548. oldalán. Az egyes növénykultúrák elterjedésére: BALASSA IVÁN, A magyar kukorica (Bp. 1960); TAKÁCS LAJOS, A dohánytermelés Magyarországon (Bp. 1964); KÓSA LÁSZLÓ, A magyar burgonyakultúra történetének és néprajzáinak kutatása (In: Népi kultúra, népi társadalom. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp. 1968).

Az állattenyésztésről összefoglalóan: GAÁL LÁSZLÓ, A magyar állattenyésztés múltja (Bp. 1966); ÉBER ERNŐ, A magyar állattenyésztés fejlődése (Bp. 1961); BOCSOR GÉZA, A magyar tarka marha (Bp. 1960). Az ökrök takarmányszükségletére: *Gazdasági Lapok*, 1873. 105. oldalán. Az állatlétszám alakulására: Magyar Statisztikai Évkönyvek; MATLEKOVITS idézett műve; A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. III. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam XXIV.). A tejszövetkezetekre: VÖRÖS ANTAL, A tejgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880–1895 (*Agrártörténeti Szemle*, 1965. 4.); PIRKNER JÁNOS, Szarvasmarhatenyésztés és tejgazdaság (In: Magyarország földművelése 1896). A szarvasmarha fajtaváltására: KIRÁLY ISTVÁN, A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása (*Agrártörténeti Szemle*, 1965. 4.); UŐ, A szarvasmarha-tenyésztés fejlődése Tolna megyében [1848–1944] (*Agrártörténeti Szemle*, 1968. 3–4.). A tejhozamra: FELLNER FRIGYES, Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme (Bp. 1916). A juh- és sertésenyésztésre: RODICZKY JENŐ, Juhtenyésztés (In: Magyarország földművelése 1896); DORNER BÉLA, A sertés Magyarországon (Bp. 1908).

A termelési eljárások kétféle táji típusáról lásd: GYÖRFFY ISTVÁN, Takarás és nyomtatás az Alföldön (Bp. 1928); TAKÁCS LAJOS, Zur Zwiespaltigkeit der ungarischen Landwirtschaft (In: Europa et Hungaria. Red. GYULA ORTUTAY et T. BODROGI. Bp. 1965); TÁLASI ISTVÁN, Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve [1945–1955] (*Ethnographia*, 1955. 1–4.). Az agrotechnika fejlődésére: SÁNDOR

VILMOS, A technika fejlődése Magyarországon a kapitalizmus korában (*Történelmi Szemle*, 1961. 3.); VARGA GYULA, A parasztgazdaság munkaeszközei (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. Szerk. SZABÓ ISTVÁN). BALASSA IVÁN, Az eke és a szántás története Magyarországon (Bp. 1973). Az 1872. és 1895. évi eszközkataszter: Magyar Statisztikai Évkönyv II.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam XXIV.; BARBARITS LAJOS, A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon (Bp. 1965). A nagybirtok gépesítésére: Für idézett munkájának 82–94. oldalán. A gabonatermelés technikájára lásd: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Hrsg. von I. BALASSA (Bp. 1972); HOFFMANN TAMÁS, A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában (Bp. 1963); KÓSA LÁSZLÓ, Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata [Adatok a sarlókasza eszközváltáshoz] (*Ethnographia*, 1967. 1.). A cséplőgépek elterjedésére: SÁNDOR VILMOS, A gabonacséplés gépesítése Magyarországon (*Agrártörténeti Szemle*, 1962. 3–4.). Az erdélyi területek lassúbb fejlődéséről: EGYED ÁKOS, A parasztság Erdélyben a századfordulón (Bukarest, 1975).

Az állattenyésztés hagyományos és új elemeire: DITZ HENRIK, A magyar mezőgazdaság. Ford. HALÁSZ GÁBOR (Pest, 1869); TORMAY BÉLA, Mezőgazdaság és állattenyésztés (In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből. Magyarország. I. Bp. 1888); Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Hrsg. von LÁSZLÓ FÖLDES (Bp. 1961); Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Hrsg. von LÁSZLÓ FÖLDES (Bp. 1969); SZABADFALVI JÓZSEF, Az extenzív állattenyésztés Magyarországon (Debrecen, 1970); BALOGH ISTVÁN, Viehhaltungstypen des Karpatenbeckens im 19. Jahrhundert (A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1971–72); KISS ALBERT, Állattenyésztésünk belterjességének alakulása az elmúlt száz évben [1857–1957] (*Statisztikai Szemle*, 1958. 1–2.). A talajerő pótlására a nagybirtokon: Für idézett munkájának 94–100. oldalán. Sporzon becslései: SPORZON PÁL, Mezőgazdasági üzemtan (Bp. 1890). A trágyahozam becslése: *Falusi Gazda*, 1878. 9. 1. Az 1895. évi trágyahozam: FELLNER idézett munkájának 19. l.

A szőlő- és gyümölcsstermelésre KELETI KÁROLY, Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873 (Bp. 1876); MATLEKOVITS idézett műve I.; RAPAICS RAYMUND, A magyar gyümölcs (Bp. 1940); KELETI KÁROLY, Hazánk és népe. 2. kiad. (Bp. 1873); BOROVSKY KÁROLY, Magyarország szőlőművelése és bortermelése (*Nemzetgazdasági Szemle*, 1887); LÓNYAI FERENC, Szőlőművelés és borászat (In: Magyarország földművelése 1896). A „hoibrenk” módszerre: *Gazdasági Lapok*, 1862; *Falusi Gazda*, 1862. A metszsmódokra: CSEPREGI PÁL, A szőlő metszése. 5. kiad. (Bp. 1968). A zöldoltásos szaporításra: *Gazdasági Lapok*, 1873. A zöldségtermelő övezetekre: BOROSS MARIETTA, A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata (*Néprajzi Értesítő*, 1956). A bolgárkerteszkekre: *Gazdasági Lapok*, 1873.

A mezőgazdasági termelés fejlődésének megítéléséhez: BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY, Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon (*Történelmi Szemle*, 1966. 2.); HANÁK PÉTER, Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? (*Századok*, 1971. 5.); S. M. EDDIE, Agricultural Production

and Output per Worker in Hungary, 1870–1913 (*The Journal of Economic History*, 1968. 2.); KATUS LÁSZLÓ, Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism [1867–1913] (In: *Studia Historica* 62. Bp. 1970); PUSKÁS JULIANNA, Die Entwicklungstendenzen der landwirtschaftlichen Produktion in Ungarn von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg (*Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1972. I.); SZUHAY MIKLÓS, A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867–1914 (*Agrártörténeti Szemle*, 1971. 1–2.).

Az itt közölt számítások eredményei eltérnek a fenti szerzők adataitól. Ennek oka, hogy 1870-es árakon végzett számításainkban az évi termés pénzbeli értékét fejeztük ki. Az állattenyésztés esetében nem az egy év alatt fogyasztásra levágott állatokkal, hanem az évi szaporulat pénzértékével számoltunk. Eredményeink nem állnak messze a Hivatalos Statisztikai Közleményekben közzétett korabeli adatoktól (Hivatalos Statisztikai Közlemények 7. évf. 367.). Ezek szerint 1871-ben a szántóföldi termés értéke 616 099, 1872-ben 656 638 ezer forint volt. (Az állattenyésztésre, a legelők fűtermésére, a szalmára, a zöldség-, gyümölcs-, szőlő- és bortermés értékére vonatkozó adatokat nem közöltek.) Ha helyes becslésünk, hogy a növénytermelésből származott az évi termés értékének 56,74%-a, akkor a teljes mezőgazdasági termelés értéke 1871-ben 1085 828 ezer, 1872-ben 1157 275 ezer forintnak adódik. Számításainkban viszont nem az átlagosnál jóval gyengébb 1871. és 1872. évek terméséből, hanem az 1869–70–71. évi termésből indultunk ki, s így nyertük eredményként az 1,28 milliárd forintot. Az évi növekedés mértéke a magasabb bázisnak megfelelően valamivel alacsonyabbnak adódna, mint a fenti szerzők többségénél.

A nyugati agrártermelés stagnálására: FRANÇOIS G. DREYFUS, Économie et politique dans les Allemagnes pendant la première moitié du XIXe siècle (*Annales*, 1963. 2.); M. LÉVY-LEBOYER, La croissance économique en France au XIXe siècle (*Annales*, 1968).

3. AGRÁRPOLITIKA ÉS AGRÁRTÁRSADALOM

A parasztság történetének legújabb alapvető feldolgozása: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I–II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN (Bp. 1965). E munkában különösen: FÜR LAJOS, Jobbágyföld-parasztföld; OROSZ ISTVÁN, A differenciálódás és kisajátítás; HÁRSFALVI PÉTER, Törekvések a parasztföld „védelmére”; KATONA IMRE, Átmeneti bér munka-formák; GYIMESI SÁNDOR, A telepítvényes falvak „felszabadulása”. Lásd: még FÜR LAJOS, A majorsági zselérkérdés rendezése 1848–1896 (In: *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1960); Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. Szerk. PACH ZSIGMOND PÁL-SÁNDOR PÁL (Bp. 1956), e kötetben első-sorban: SZUHAY MIKLÓS, A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt c. tanulmányt; BERNÁT GYULA, Az új Magyarországi agrárpolitikája 1867–1914 (Bp. 1938); BECK LAJOS, A magyar földbirtok meg-

oszlása (Bp. 1918); KENÉZ BÉLA, Nép és föld (Bp. 1917); KOVÁCS JÓZSEF, Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról (Bukarest, 1957); MÉREI GYULA, Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez (*Századok*, 1950. 1-4.); PACH ZSIGMOND PÁL, A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében (*Közgazdasági Szemle*, 1958. 1.); SÁNDOR PÁL, A századforduló agrárstruktúrájának vizsgálatához (*Agrártörténeti Szemle*, 1965. 2-3.); SÁPI VILMOS, A mezőgazdasági cseleléség magánjogi helyzete Magyarországon a dualizmus korában (In: *Jogtörténeti tanulmányok*. 2. Bp. 1968).

IV. FEJEZET

A NÉPESEDÉS ÉS A TÁRSADALMI SZERKEZET VÁLTOZÁSAI

1. A NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE ÉS MOBILITÁSA

Az 1850-es évek népmozgalmi adatait lásd: *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge I-V. 1849-1865* (Wien, 1856-1868); *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik XIII. 2. és XIV. 1.* (Wien, 1867). Az 1860-as évektől lásd a Magyar Statisztikai Évkönyvek köteteit, valamint Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam V. és Új sorozat 7. köteteit. A népesedés kérdéseiről általában: F. W. WRIGLEY, Népesedés és történelem (Bp. 1973); *Population and Social Change*. Ed. by D. V. GLASS and R. REVELLE (London, 1972); RÉDEI JENŐ, A születések és halálozások alakulása a XIX. századi Európában és Magyarországon (Bp. 1960); Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF (Bp. 1963).

A korabeli demográfiai irodalomból fontos: FÁY ANDRÁS, Adatok Magyarország bővebb ismertetésére (Pest, 1854); KELETI KÁROLY, Magyarország népesedési mozgalma 1864-73-ban és a cholera (Bp. 1875); Uő, Magyarország népességének szaporodása és fogyása országrészek és nemzetiségek szerint (Bp. 1879); WESZELOVSKY KÁROLY, Statisztikai tanulmányok hazánk közegészségi állapota felett (Bp. 1875); Uő, A gyermekek halandósága Magyarországon (Bp. 1882); Magyarország népességi statisztikája. Szerk. JEKELFALUSSY JÓZSEF és LÁNG LAJOS (Bp. 1884); RÁTH ZOLTÁN, Magyarország statisztikája (Bp. 1896) és Népünk korviszonyai és halálzási statisztikánk (Bp. 1893).

A kelet-európai házassági szokásokra lásd: J. HAJNAL, *European Marriage Patterns in Perspective* (In: *Population in History*. Ed. by D. V. GLASS and D. E. D. EVERSLEY. Chicago, 1965). A termékenységre és a születéskorlátozásra lásd: RÁTH ZOLTÁN, Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén (Bp. 1901); KOVÁTS ZOLTÁN, A magyarországi népességi reprodukció kérdése és a XVIII-XIX. századi családi rekonstrukciós vizsgálatok néhány eredménye (*A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1966. 1.); P. DEMÉNY, *Early Fertility Decline*

in Austria-Hungary (*Daedalus*, 1968. 2.); DÁNYI DEZSŐ, Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén (*Demográfia*, 1977. 1.). A halandósági táblák forrásai: FÁY idézett műve; WENINGER VINCZE, Politikai számtan (2. kiad. Pest, 1869); Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 11.

Az egészségügyre lásd: HAHN GÉZA, A magyar egészségügy története (Bp. 1960), és BEZERÉDYNÉ HERTELENDY MAGDOLNA–HENCZ AURÉL–ZALÁNYI SÁMUEL, Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért (Bp. 1967). A táplálkozásra alapvető: KELETI KÁROLY, Magyarország népességének élelmezési statisztikája (Bp. 1887); továbbá: TIMÁR ESZTER–VERESS ÉVA, A kenyérfogyasztás statisztikai becslése (A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1969–1970). Az európai országok élelmezési adatait lásd: Histoire de la consommation (*Annales*, 1975. 2–3.).

A kivándorlásra vonatkozó adatokat lásd: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 67. és U. S. Bureau of the Census, Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1957 (Washington, D. C., 1960). A kivándorlás irodalmából fontos: THIRING GUSZTÁV, A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság (Bp. 1902); PUSKÁS JULIANNA, Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt (*Történelmi Szemle*, 1974. 1–2.); POLÁNYI IMRE, A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása [1870–1914] (*A Szegeði Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1964. I.).

2. A TELEPÜLÉSI ÉS A TÁRSADALMI STRUKTÚRA

A magyarországi településhálózat kialakulására és szerkezetére lásd: MAKSAI FERENC, A magyar falu középkori településrendje (Bp. 1971); MENDŐL TIBOR, Általános településföldrajz (Bp. 1963); GYÖRFFY ISTVÁN, Magyar falu – magyar ház (Bp. 1943); ERDEI FERENC, Magyar falu (Bp. é. n.) és Magyar tanyák (Új kiadás. Bp. 1976); EPERJESSY KÁLMÁN, A magyar falu története (Bp. 1966); BALOGH ISTVÁN, Az alföldi tanyás gazdálkodás (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); HOFFMANN TAMÁS, Nép- és feudálisizmus (Bp. 1975); GERGELY ANDRÁS, Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon (*Történelmi Szemle*, 1971. 4.); ILLYÉS GYULA, A puszták népe (Bp. 1937).

A városfejlődésre lásd: MAKKA LÁSZLÓ, A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata (Egyetemi jegyzet. Bp. 1963); VÖRÖS KÁROLY, A magyarországi várostörténet problémái a dualizmus korában (*Történelem*, 1966. 5.); RÚZSÁS LAJOS, A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században (In: MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1961–1962, 1963), és A városi fejlődés a XVIII–XIX. századi Dél-Magyarországon (uo. 1964). Budapestre: THIRING GUSZTÁV, Budapest félszázados fejlődése 1873–1923 (Bp. 1925); SPIRA GYÖRGY–VÖRÖS KÁROLY, Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirozsás forradalomig (Budapest története. IV. Bp. 1978). Az alföldi agrárvárosokra: ERDEI FERENC, Magyar város (Új kiadás. Bp. 1974). A vidéki városokra gazdag anyag

található a Városképek – műemlékek és a Magyar műemlékek sorozat köteteiben, továbbá a várostörténeti monográfiákban és tanulmánygyűjteményekben, amelyekről tájékoztat: CSOMOR TIBOR, Magyarország. Honismereti bibliográfia (Bp. 1972). Az újabb várostörténeti irodalomból az országos, illetve a regionális városfejlődés kérdéseit is érinti: Győr. Várostörténeti tanulmányok (Győr, 1971) c. kötetben VÖRÖS KÁROLY tanulmánya; Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Szerk. KANYAR JÓZSEF (Kaposvár, 1975) c. kötetben LÓCZY ISTVÁN, SIMONFFY EMIL és TÓTH TIBOR tanulmánya.

A paraszti építkezésre és lakáskultúrára lásd: A magyarság néprajza I. (Bp. é. n.); VAJKAY AURÉL, A magyar népi építkezés és lakás kutatása (Bp. 1948); K. CSILLÉRY KLÁRA, A magyar nép bútora (2. kiad. Bp. 1972).

A társadalmi és szociális struktúrára vonatkozó adatok megtalálhatók a Magyar Statisztikai Közlemények kötetében.

3. A LAKOSSÁG ETNIKAI ÉS VALLÁSI MEGOSZLÁSA

Az etnikai és a vallási viszonyokra vonatkozó adatok forrásai az egyes népszámlálási kiadványok. A nemzetiségi és a települési viszonyok történeti alakulására alapvető: SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza (Bp. é. n.). Az 1890-es népszámlálás alapján részletes képet rajzol, gazdag térképanyaggal: BALOGH PÁL, A népfajok Magyarországon (Bp. 1902). Az asszimilációra vonatkozóan SZABÓ ISTVÁN idézett művén kívül lásd: HANÁK PÉTER, Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században (*Történelmi Szemle*, 1974. 3–4.); GLATZ FERENC, Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században (*Történelmi Szemle*, 1974. 1–2.).

V. FEJEZET

A KONZERVATÍV LIBERALIZMUS KORA A DUALISTA RENDSZER KONSZOLIDÁLT IDŐSZAKA (1875–1890)

A dualista rendszer nyugalmi időszaka, Tisza Kálmán korának vázlatos ismertetése számos munkában kapott helyet, de viszonylag hosszú időtartama dacára, a történeti kutatás kevés figyelmet fordított rá.

A korszakot tárgyaló – már ismertetett – polgári és marxista összefoglaló munkák idevágó fejezetein kívül egyetlen önálló mű foglalkozik a Tisza-érával: FRIEDRICH GOTTAS, Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära 1875–1890 (Wien, 1976) c. könyve, amelynek különösen a gazdasági kiegészítés megújításával és a közös bank kérdésével foglalkozó fejezetére kell felhívunk az olvasó figyelmét.

Jelen munka elkészítése során felhasználtuk még TÓTH EDE, A szabadelvűpárti kormányzat. Tisza Kálmán miniszterelnöksége c. 5 ív terjedelmű kéziratát.

I. A TISZA-KORMÁNY MEGALKULÁSA ÉS ELSŐ LÉPÉSEI

Tisza Kálmán politikai pályájára és egyéniségére sok adatot nyújt VÉCSEY TAMÁS, Tisza Kálmán. Politikai és publicisztikai tanulmány (Celldömölk, 1931) c. apologetikus műve. Az ellenzék Tiszáról alkotott képét összegezi APPONYI ALBERT, Emlékirataim. Ötven év. 2. kiad. (Bp. 1922). Szépirói, anekdotázó megközelítésben sokat foglalkozik vele MIKSZÁTH KÁLMÁN, főként Az én kortársaim (Bp. 1904) c. portrégyűjteményében. Tudományos igényű összefoglalást ad GRATZ GUSZTÁV, Modern magyar államférfiak. I. Tisza Kálmán (*Husadik Század*, 1902) c. tanulmányában. Használható adatokat tartalmaz még az eredeti forrásokkal is dolgozó HEGEDÜS LÓRÁNT, Két Andrásy és két Tisza c. munkája (Bp. 1937).

A Tisza-kormány berendezkedésére lásd: [BEKSICS GUSZTÁV] MEMOR, Tíz esztendő 1875–1885 (Bp. 1885) és BEKSICS GUSZTÁV idézett összefoglalóját a SZILÁGYI SÁNDOR által szerkesztett Magyar nemzet történetében. Az ellenzéki álláspontok közül lásd: ÁBRÁNYI KORNÉL röpiratát, KÁKAY ARANYOS II. álnéven: Tisza Kálmán. Politikai élet- és jellemrajz (Bp. 1878) cím alatt. Tartalmasabb MADARÁSZ JÓZSEF, Emlékirataim 1831–1881 (Bp. 1883) c. visszaemlékezése és APPONYI idézett emlékirata. A politikai események történetéhez felhasználtuk a kormánypárt két lapját, *A Hon-t* és az *Ellenőr-t*, továbbá GRATZ GUSZTÁV, A dualizmus kora. I. (Bp. 1934) c. művét.

A gazdasági kiegészítést az említett munkák mellett részletesebben ismerteti MATEKOVITS SÁNDOR, Az Osztrák–Magyar Monarchia vámpolitikája (Bp. 1877), és Magyarország államháztartásának története 1867–1893 (Bp. 1894); LÁNG LAJOS, A vámpolitika az utolsó száz esztendőben (Bp. 1902); MILHOFFER SÁNDOR, Magyarország közgazdasága. II. (Bp. 1904). Az egykorú irodalomból itt csupán LUKÁCS BÉLA, Ausztria és Magyarország pénzügyei és adórendszere (Bp. 1876), valamint az osztrák álláspontot általában megfogalmazó RUDOLF SIEGHART, Zolltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte der österreichisch-ungarischen Zwischenzoll-Linie (Wien, 1915) és ADOLF BEER, Die österreichische Handelspolitik im XIX. Jahrhundert (Wien, 1891) c. munkájára, valamint a magyar kormányból a tárgyalások során kiszakadó körök álláspontját tükröző: SIMONYI LAJOS–LUKÁCS BÉLA–MUDRONY SOMA, Különvélemények a vámszerződés, a vámtarifa s a Lloyd-szerződés tárgyában (Bp. 1878) c. frásra utalunk.

A levéltári forrásokból az Országos Levéltárban őrzött magyar minisztertanácsi jegyzőkönyveket és a miniszterelnökség iratait használtuk, továbbá a bécsi német követség és a budapesti német konzulátus 1875 és 1878 közötti jelentéseit, melyeket a bonni külügyminisztérium őriz (Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes. Österreich–Ungarn). A legújabb összefoglalásokat lásd: HERBERT MATIS, Leitlinien der österreichischen Wirtschaftspolitik 1848–1918 és ÁKOS PAULINYI, Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns (mindkettő a Die Habsburgermonarchie 1848–1918 c. nagy kiadvány I. kötetében: Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. von ALOIS BRUSATTI. Wien, 1973), valamint GOTTAS idézett munkáját.

A közös bank kialakítása körül folytatott vitákhoz LÓNYAY MENYHÉRT, Közügyeinkről. II. A bankügy (Bp. 1875) c. munkája szolgál kiindulási pontul. Az osztrák nemzeti bank álláspontját lásd: WILHELM LUCAM, Die Österreichische Nationalbank während der Dauer des dritten Privilegiums (Wien, 1876) c. írásában. További művek: JOSEPH NEUWIRTH, Bank und Valuta in Österreich-Ungarn 1862–1873. I. (Leipzig, 1873); TÁRAY ANDOR, A bankügyről (Bp. 1874); BEÖTHY LEÓ, A bankügy elmélete, különös tekintettel a jegybankkérdésre és hazai viszonyainkra (Bp. 1875); BERTHOLD SUTTER, Die Ausgleichsverhandlungen zwischen Österreich und Ungarn 1867–1918 (In: Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen. München, 1968). A tárgyalásokhoz lásd még GHYCY KÁLMÁN kiadatlan naplóját és levelezését a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában (MS 4851–4856); a további források azonosak a kereskedelmi és vámszövetség kérdésénél felhasználtakkal. A legújabb feldolgozás GOTTAS idézett munkája.

2. A KELETI KÉRDÉS ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR KÜLPOLITIKA

Az I. fejezet 5. alfejezetében megadott forrásokon és irodalmon kívül lásd: M. D. STOJANOVIĆ, Great Powers and the Balkans 1875–1878 (Cambridge, 1938); S. GORJAINOV, La question d'Orient à la veille du traité de Berlin 1870–1876 (Paris, 1948); G. H. RUPP, A Wavering Friendship. Russia and Austria 1876–1878 (Oxford, 1941); A. NOVOTNY, Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878. I. Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses (Graz–Köln, 1957); W. N. MEDLICOTT, The Congress of Berlin and After (London, 1963); DIÓSZEGI ISTVÁN, Ausztria–Magyarország és Bulgária a San-Stephano-i béke után 1878–1879 (Bp. 1961).

3. BOSZNIA ÉS HERCEGOVINA OKKUPÁCIÓJÁNAK HATÁSA MAGYARORSZÁGON

Bosznia és Hercegovina kérdésének politikai kihatásához ebben a fejezetben felhasználtuk BEKSICS, GRATZ idézett munkáit és főként WERTHEIMER EDE, Gróf Andrassy Gyula élete és kora c. nagy feldolgozásának III. kötetét (Bp. 1913). Tisza tartózkodó álláspontjára utal WERTHEIMER, bővebben lásd: Andrassy és Tisza levelezését a miniszterelnökség irataiban (1878–79, Magyar Országos Levéltár). Az ellenzék álláspontját lásd: SZILÁGYI DEZSŐ beszédei I. kötetében (Bp. 1906) és APPONYI emlékirataiban, valamint a Politikai Magyarország II–IV. kötetében szétszórta. A székelyföldi szervezkedést a kormányzati iratokon túl megismerhetjük SZÁDECZKY-K[ARDOSS] LAJOS, A székely puccs 1877-ben. Székely légió szervezése az orosz–török háborúban (Bp. 1920) c. könyvéből.

A bevonulás katonai eseményeit bemutatja a bécsi hadilevéltár egykorú kiadványa: *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878* (Wien, 1879). A boszniai berendezkedésre lásd: FERDINAND SCHMID, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns* (Leipzig, 1914) és BOŽIDAR NIKASCHINOVITS, *Bosnien und Herzegovina unter der Verwaltung der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und die österreichisch-ungarischen Balkanpolitik. I.* (Berlin, 1901); THALLÓCZY LAJOS, Kállay Béni emlékezete (*Budapesti Szemle*, 138. köt. 1909). Újabb összefoglalás: KURT WESSELY, *Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien-Herzegovina* (In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I.*) és PETER F. SUGAR, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878–1918* (Seattle, 1963).

4. TISZA KÁLMÁN RENDSZERE

Az osztrák politikában végbemenő változásokra CHARMATZ, HANTSCH és ZÖLLNER idézett összefoglaló munkáin kívül lásd: W. A. JENKS, *Austria under the Iron Ring 1879–1893* (Charlottesville, 1965). A belső politikai mozgás mélyebb okairól HANÁK PÉTER írt alapvető tanulmányt: *A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén* (*Történelmi Szemle*, 1959. 1–2.), új kiadását lásd: HANÁK PÉTER, *Magyarország a Monarchiában* (Bp. 1975) c. kötetben. Tisza kormányzati rendszerére lásd APPONYI, GRATZ idézett munkáit, PACH-HANÁK, *Magyarország története az abszolútizmus és dualizmus korában*; HANÁK idézett munkáját és SZABAD GYÖRGY összefoglalását a Magyarország története (Főszerk. MOLNÁR ERIK) II. kötetében (Bp. 1964).

A közigazgatás és az igazságszolgáltatás kérdéseivel foglalkozó munkák közül kiemelendő GRÜNWALD BÉLA, *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség* (Bp. 1874), valamint *A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve* c. mű bővített kiadása (Bp. 1889). A centralizáló és a megyei autonómiát védő táborok álláspontját lásd GRÜNWALD BÉLA, *Kossuth és a megye* (Bp. 1885), illetve SZOKOLAY ISTVÁN, *Centralisatio és önkormányzat* (Bp. 1891) c. munkákban. A modern feldolgozások közül kitűnő rendszerezést nyújt VÖRÖS KÁROLY, *A polgári kori magyar közigazgatás* (Bp. 1956) c. sokszorosított munkája. Legújabban több mű foglalkozott a közigazgatással: GEORGE BARANY, *Ungarns Verwaltung: 1848–1918* (In: *Die Habsburgermonarchie II. Verwaltung und Rechtswesen. Hrsg. von ADAM WANDRUSZKA und PETER URBANITSCH.* Wien, 1975); SARLÓS BÉLA, *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében* (Bp. 1976), valamint CSIZMADIA ANDOR, *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig* (Bp. 1976) c. részletes összefoglalója, mely az egykorú vitákat is ismerteti és egyben a további irodalmat is megadja. Az igazságszolgáltatásra felhasználtuk FAYER LAJOS, *A magyar büntetőjog* (Bp. 1895) c. könyvét; a büntetőjog körüli későbbi viták összegezését lásd: BALOGH JENŐ, *Büntetőtörvénykönyveink módosításához* (*Huszonegyedik Század*, II. 1900). A történettudomány mai álláspontját lásd: SARLÓS BÉLA, *Das Rechtswesen in Ungarn 1848–1918* (*Acta Historica*, XXI. 1975. 3–4.)

A választási rendszer sokat foglalkoztatta a kortársakat is. Érzékletes leírását találjuk APPONYI emlékiratában. Adatokat nyújt KOVÁCS ALAJOS, A magyar választójogi reformok számszerű hatása (Bp. 1925); a képviselők összetételére LAKATOS ERNŐ, A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918 (Bp. 1942); a megválasztott képviselők személyi adatait közli gondos munkájában ADALBERT TOTH, Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892 (München, 1973) c. könyvében, amelyben kísérletet tesz a választások eredményeinek elemzésére. A parlamentarizmus és a választási rendszer funkciójának modern bemutatását nyújtja HANÁK idézett munkája. Az ellenzék és a kormánypárt parlamenti taktikájára jó szempontokat nyújtott TÓTH EDE idézett kézírata; felhasználtuk az idézett emlékiratokat, továbbá EDMUND STEINACKER, Lebenserinnerungen (München, 1937) c. visszaemlékezéseit, a képviselőházi naplókat, MIKSZÁTH KÁLMÁN karcolatait és parlamenti tudósításait, amelyek a Mikszáth Kálmán összes művei c. sorozatban (Szerk. BISZTRAY GYULA és KIRÁLY ISTVÁN) jelentek meg. Ez utóbbiak – a kitűnő kiadói jegyzetekkel együtt olvasva – a parlament mindennapos működésébe nyújtanak betekintést, s egyben az író anekdotázó túlzásai is korrigálásra kerülnek. (A 27–36. kötetben az esetenként politikai jellegű írásokat is tartalmazó elbeszélések találhatók. A cikkek és karcolatok korszakunkból a sorozat 52. köteténél kezdődnek és a 68. kötettel záródnak. Kiadásuk 1964 és 1974 között történt.) A parlamenti harcokra valós és megbízhatatlan adatokat egyaránt közöl az idézett Politikai Magyarország. Jobban használható a BALLA ANTAL által szerkesztett: A magyar országgyűlés története (Bp. 1929) c. munka.

A kormánypárt ekkori történetére lásd: BEKSICS idézett összefoglalóját, APPONYI idézett munkáját; Politikai Magyarország. II–IV. Jól használható BEKSICS GUSZTÁV, A szabadelvű párt története (Bp. 1907) c. posztumusz munkája. További adatok a 67-es liberalizmust továbbfejlesztő, erősen antiklerikális HALÁSZ IMRE, Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából (Bp. 1911) c. könyvében, valamint SZATMÁRI MÓR, Húsz esztendő parlamenti viharai (Bp. 1928) c. emlékiratában. Haszonnal forgathatók még PETHŐ SÁNDOR, Politikai arcképek (Bp. 1911), valamint Viharos emberöltő (Bp. é. n.) c. könyvei.

A Függetlenségi Pártra a korabeli sajtó mellett lásd: MADARÁSZ idézett emlékiratait, továbbá SZEKFÜ GYULA, Az öreg Kossuth (In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. Szerk. I. TÓTH ZOLTÁN. Bp. 1952) c. kitűnő munkáját, mely azonban mind a Függetlenségi Pártról, mind Kossuthról túlságosan borús képet fest. Mocsáry tevékenységének korai szakaszára lásd: TÓTH EDE, Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete 1826–1874 (Bp. 1967) c. művét; korszakunkban folytatott közéleti tevékenységének nagy anyagából válogatást közöl KEMÉNY G. GÁBOR, Mocsáry Lajos válogatott írásai (Bp. 1958) c. kötetében, melynek értékes történeti bevezetőjére is fel kell hívnunk az olvasó figyelmét. A pártok lapjairól bőszesen tájékoztat A magyar sajtó történetének II. kötete (előkészületben). A parlamenti pártokról összegezően MÉREI GYULA két alapvető munkája nyújt adatokat: Magyar politikai pártprogramok (Bp. 1934) és A magyar polgári pártok programjai 1867–1918 (Bp. 1971).

A gazdaságfejlesztés kérdéseit a parlamenti politika, valamint a költségvetés szempontjából végigkíséri MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország államháztartásának története 1867–1893. I–II. (Bp. 1894); továbbá MILHOFFER SÁNDOR idézett munkája. A németországi folyamatokat megvilágítja HELMUTH BÖHME, Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848–1871 (Köln–Berlin, 1966); lásd még: Probleme der Reichsgründungszeit 1848–1879. Hrsg. von HELMUTH BÖHME (Köln–Berlin, 1968). A két birodalom gazdaságpolitikai kapcsolataira és a messzebb menő tervek hivatalos lecsapódásának áttekintésére felhasználtuk a német külügyminisztérium gazdaságpolitikai anyagából (Bundesarchiv, Koblenz) 1882–1889 között keletkezett iratokat (R2/1664–1665). A magyar gazdaságpolitikára és állami gazdaságfejlesztésre lásd: GYÖMREI SÁNDOR–VÉRTESY MIKLÓS, Baross Gábor (Bp. 1937). A közlekedéspolitikára HELTAI FERENC, A magyar államvasutak (*Budapesti Szemle*, 45. 1886); SZABÓ JENŐ, Baross Gábor rendszere és művei (*Budapesti Szemle*, 78. és 79. 1894); Ő, Tisza Kálmán mint vasúti politikánk nagymestere (*Budapesti Szemle*, 152. 1912). A fejlődés fő problémáit a gazdaságtörténeti monográfiák tárgyalják: FUTÓ MIHÁLY, A magyar gyáripar története. I. (Bp. 1944); SÁNDOR VILMOS, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900 (Bp. 1954); BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY, A magyar gazdaság száz éve (Bp. 1972); BEREND T. IVÁN–SZÜHAY MIKLÓS, A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944 (Bp. 1973). A munkásvédelemre a törvények mellett lásd: HARKÁNYI JÓZSEF, Munkásvédelem és az ipartörvény revíziója (*Huszdik Század*, II. 1901). Az iparpolitikára további adatokat nyújt: GELLÉRI MÓR, Matlekovits Sándor 1868–1908 (Bp. 1908) és Ötven év a magyar ipar történetéből 1842–1892 (Bp. 1892).

5. A MAGYARORSZÁGI TŐKÉS FEJLŐDÉS TÁRSADALMI-POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

Az egyenetlen tőkés fejlődés társadalmi és politikai következményeinek vizsgálatához a porosz analógiákra a marxizmus klasszikusainak munkáiból itt FRIEDRICH ENGELSnek A tőke II. kötetéhez írt előszavát említjük (melyet az agráriusokkal polemizálva a *Budapesti Szemle* is idézett), lásd Marx–Engels művei. 24. (Bp. 1968); lásd még ENGELS további állásfoglalásait uo. 22. (Bp. 1970). A magyar agrárius mozgalom eszméi forrásaira lásd RUDOLF MEYER, Der Emanzipationskampf des vierten Standes in Deutschland I–II. (Berlin, 1875), melynek 1882. évi második kiadása utánnymásban is (Aalen, 1966) fellelhető; KARL RODBERTUS, Zur Erklärung und Abhilfe der heutigen Creditnot des Grundbesitzes (Berlin, 1868–1876); KETTELER MANÓ VILMOS, A munkások kérdése és a kereszténység (Eger, 1864), eredeti címe: WILHELM EMANUEL KETTELER, Die Arbeiterfrage und das Christentum (Mainz, 1863); ALBERT SCHÄFFLE, Bau und Leben des sozialen Körpers I–IV. (Tübingen, 1875–1878). A magyar agráriusok álláspontját három munka összegezte: ANDRÁSSY GÉZA, Az otthont mentesítő törvények (Bp. 1883); SOMOGYVÁRI [SZÉ-

CHENYI] IMRE, „Amerikai levelek” egy hosszabb zárszóval ifj. Széchenyi Imre gróftól (Bp. 1883) és SZÉCHENYI IMRE, Birtokminimum és homestead (Bp. 1883). Az egykorú liberális álláspontot lásd: LÁNG LAJOS, A társadalmi deficit (Bp. 1884); —, A gazdasági congresszus és az agrármozgalom (*Budapesti Szemle*, 44. 1885); PÓLYA JAKAB, Az újabb agrármozgalom és irodalom hazánkban (Bp. 1884) és Agrárpolitikai tanulmányok. Minimum. Homestead. Örökösödési jog (Bp. 1886), továbbá TISZA ISTVÁN, Az agrárius kérdéssről (*Budapesti Szemle*, 50. 1887).

Az agrárius mozgalomra a visszaemlékezések mellett lásd: SZEKŰ GYULA, Három nemzedék (Bp. 1920) és MÉREI GYULA, Magyar politikai pártprogramok 1867–1914 (Bp. 1934) c. könyvét. A marxista feldolgozások közül elsőként említjük PACH ZSIGMOND PÁL–HANÁK PÉTER, Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában 1849–1918. 2. füzet, 1867–1880 (Bp. 1954) c. egyetemi jegyzetét, illetve HANÁK PÉTER összefoglalását: A Monarchia alkonya (In: Magyarország története. II. Főszerk. MOLNÁR ERIK. Bp. 1964), valamint A dualizmus korának történeti problémái (Bp. 1971) c. munkáját. Foglalkozik a kérdéssel a Magyarország története c. egyetemi tankönyv IV. kötete is (Bp. 1972). A legújabb feldolgozások: LÁNG PÉTER, Mezőgazdasági érdekképviselet Magyarországon (*Agrártörténeti Szemle*, 1971. 3–4.); SZABÓ MIKLÓS, Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban (*Századok*, 1974. 1.), illetve UŐ, A magyar szélsőjobboldaliság történeti gyökerei (Bp. 1975) c. kéziratában; mindkettőből sokat merítettünk.

A polgárság fejlődésének problémáit lásd: PACH–HANÁK idézett munkájában; HANÁK PÉTER, A Monarchia alkonya c. idézett művében és Vázlatok a századelő magyar társadalmáról c. tanulmányában (*Történelmi Szemle*, 1962. 2.). A zsidóknak a gazdaságban és társadalomban betöltött szerepével legújabban foglalkozik KUBINSZKY JUDIT, Politikai antiszemitizmus Magyarországon (Bp. 1976) c. könyve. Lásd még: VENETIÁNER LAJOS, A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, különös tekintettel a gazdasági és művelődési fejlődésére (Bp. 1929), valamint WILLIAM O. McCAGG, Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary (New York, 1972); Hungarian–Jewish Studies. Ed. R. L. BRAHAM (New York, 1966) és GEORGE BARANY, „Magyar Jew or: Jewish Magyar”? [To the Question of Jewish Assimilation in Hungary] (*Canadian–American Slavic Studies*, 1974. 1.). A fővárosi fejlődésre lásd: GLATZ FERENC, Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században (*Történelmi Szemle*, 1974. 1–2.). A budapesti nagypolgárság kialakulására és fejlődésére alapvetőek VÖRÖS KÁROLY tanulmányai: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp. 1971) és Budapest legnagyobb adófizetői 1888-ban (uo. XIX. Bp. 1972), valamint összefoglaló feldolgozása a Budapest története IV. kötetében (Bp. 1978). Az asszimiláció általános adatait vizsgálja a polgári átrétegződés szempontjából HANÁK PÉTER, Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században (*Történelmi Szemle*, 1974. 4.). A városoknak a magyarosodásban játszott szerepét a kortársak is értékelték, lásd: BEKSICS GUSZTÁV, Magyarosodás és magyarosítás (Bp. 1883). A dzsentrikérdés nagy egykorú vitairodalmából a fontosabbak: [BEKSICS GUSZTÁV] CENSOR, Társadalmunk és nemzeti hivatásunk (Bp. 1884); [MARGITAY

DEZSŐ] REVISOR, A gentry marad (Bp. 1885); későbbi visszapillantás CONCHA Győző, A gentry (*Budapesti Szemle*, 142. 1910). Történetírásunk álláspontját lásd: HANÁK PÉTER, A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához (*Valóság*, 1962. 3.) és SZABÓ MIKLÓS, A magyar szélsőjobboldaliság történeti gyökerei c. idézett kéziratos munkájában.

Az antiszemita mozgalom közép-kelet-európai hátterét összefoglalja HANS ROSENBERG, *Große Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa* (Berlin, 1967); az erre vonatkozó irodalmat feldolgozza PETER G. J. PULZER, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria* (New York–London–Sydney, 1964); SZABÓ MIKLÓS idézett munkája; KUBINSZKY JUDIT, A politikai antiszemitizmus Magyarországon c. könyve. A magyarországi eseményekre a levéltári források közül a belügyminisztériumban 1882-ben és 1883-ban összegyűjtött anyagokat (lásd elnöki iratok), valamint ugyanezekből az évek-ből fennmaradt német konzuli és követjelentéseket (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*, Bonn) használtuk. A tiszaszlári ügygel az egykorú lapok sokat foglalkoztak. Az érdekeltek közül EÖTVÖS KÁROLY nagyvonalú, az alapkérdésekben megbízható visszaemlékezése, A nagy per (Bp. 1904, illetve Bp. 1968) c. könyve mellékletben közli az elsőfokú ítéletet és a fellebbviteli eljárás során hozott ítéleteket is. Tanulságos önleplező munka az eredeti álláspontját időközben részlegesen módosító BARY JÓZSEF vizsgálóbíró visszaemlékezése: A tiszaszlári bünper (Bp. 1933). A tárgyalás és előzményeinek népszerű feldolgozását adja HEGEDÜS SÁNDOR, A tiszaszlári vérvád (Bp. 1966). Az eseménytörténeti leírást lásd: FRIEDRICH GOTTAS, *Die antisemitische Bewegung in Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus (Zeitgeschichte*, 1. 1974) továbbá KUBINSZKY JUDIT idézett munkájában. A vármegye és a központi hatalom szembenállásának szempontjait jól érzékeltetik MIKSZÁTH KÁLMÁN nyíregyházi tudósításai (Mikszáth Kálmán összes művei. 66. Bp. 1972), továbbá KRÚDY GYULA, A tiszaszlári Solymosi Eszter (Bp. 1975) c. regénye. Történetírásunk álláspontját lásd: Magyarország története. IV. (Bp. 1972) és KUBINSZKY JUDIT idézett művében; a magyar ideológiai fejlődés történetében betöltött szerepüket lásd SZABÓ MIKLÓS idézett munkájában.

6. A MUNKÁSMOZGALOM AZ 1870-ES ÉS 1880-AS ÉVEKBEN

Az 1870–80-as évekre vonatkozó levéltári jellegű forrásanyag legértékesebb részét a Magyar Országos Levéltár őrzi. A Miniszterelnökség levéltárában található a munkásmozgalommal kapcsolatos kormányközi tárgyalások anyaga, továbbá azoknak az informatív értesítéseknek, jelentéseknek nagy része, amelyeket az európai államok kormányai a magyar miniszterelnöknek küldtek. 1875–89 között, mikor Tisza Kálmán miniszterelnök a belügyi tárcát is kezében tartotta, a szocialista mozgalommal kapcsolatos ügyintézés a belügyminisztériumban összpontosult. Az elnöki és az általános iratok között vannak a Magyarországi Munkáspártra, a Nemválasz-

tók Pártjára, a Magyarországi Általános Munkáspártra és az ellenzéki pártalakítási kísérletekre vonatkozó akták, továbbá a szakegyletek és a munkás segélyegyletek alapszabályai és a jóváhagyással kapcsolatos eljárás iratai, a munkásgyűlésekről készült rendőri, illetve alispáni jelentések. 1876-tól kezdve a bizalmas (rezervált) állag tartalmazza az elsőrendű fontosságú, munkásmozgalmi vonatkozású aktákat: a belügyminiszter rendeleteit, a budapesti rendőrfőkapitány bizalmas jelentéseit, a rendőrügynökök beszámolóit.

A Fővárosi Levéltár őrzi a budapesti rendőrfőkapitányság elnöki rezervált anyagát, amely 1884-től kezdve nemcsak a munkásság legális megnyilvánulásairól, hanem az illegális szervezkedésről is bőséges felvilágosítást nyújt. Nagy mennyiségű ausztriai és magyarországi vonatkozású, munkásmozgalmi tárgyú iratanyagot őriz a porosz rendőrigazgatóságnak a Potsdami Állami Levéltárban fekvő fondja (Staatsarchiv, Potsdam, Pr. Br. Rep. 30.). A porosz rendőrigazgatóság ügynöki testülete, amely a német kivételes törvények idején (1878–90) egész Európát behálózta, nemcsak a szocialisták nemzetközi kapcsolatait tartotta szemmel, hanem az egyes országok munkásmozgalmának belső kérdéseiről is tájékozódott. Több mint száz kémjelentés érkezett Magyarországról is a porosz rendőrigazgatósághoz, amelyek – kritikával használva – értékes forrásai a magyarországi munkásmozgalom történetének.

A szocialista munkássajtó első állandó terméke, a magyar és német nyelven kiadott *Munkás-Heti-Krónika* – 1879-től *Krónika* – (*Arbeiter-Wochen-Chronik*) 1873. jan. 5-től kezdve jelent meg. Az 1876-ban felépített ellenzéki csoport 1877-ben külön hetilapot adott ki *Népszava* (*Volksstimme*) címmel, Külföldi Viktor szerkesztésében. Az 1880-as pártegyesülés után a *Népszava* lett az Általános Munkáspárt magyar nyelvű hivatalos orgánuma, amely felvette a *Munkás-Heti-Krónika* évfolyamszámozását.

A radikális szocialisták szervezete 1882–84 között több német nyelvű hetilapot adott ki (*Radikal*, *Der Sozialist*, *Der Kommunist*, *Volkswille*). Magyar nyelvű hetilapjuk a Szalay András szerkesztésében kiadott *Népakarát* (1883. márc. 18.–1884. jún.).

Az első szocialista munkásújságok leírását és jellemzését lásd: ERÉNYI TIBOR, A magyar munkássajtó 1867–1918 (Bp. 1956). A legjellemzőbb cikkeket közli A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD) I. A magyar munkásmozgalom kialakulása. 1848–1890. Összeáll. ERÉNYI TIBOR (Bp. 1951).

A külföldi – a svájci, a német és az ausztriai – munkássajtóból a következő lapokat használtam fel: *Vorwärts* (Leipzig, 1875–78); *Der Sozialdemokrat* (Zürich–London, 1879–90); *Die Freiheit* (London–New York, 1878–85). Az ausztriai munkássajtó termékeiből: *Gleichheit* (Wiener Neustadt, 1870–77); *Arbeiterfreund* (Reichenberg, 1872–79); *Der Sozialist* (Wien, 1877–80); *Die Zukunft* (Wien, 1878–84); *Die Wahrheit* (Wien, 1881–85); *Gleichheit* (Wien, 1887–89. Szerk. Victor Adler).

A 70-es évek második feléről, Frankel Leó nemzetközi és hazai tevékenységéről több memoár számol be. A legjelentősebbek: KREJCSI REZSŐ, A párizsi commun

magyar vezére (Bp. 1919); TÓTH BÉLA, Frankel Leóról (In: Vasárnapok. Bp. é. n.); HORVÁTH JÓZSEF, Frankel Leóval az államfogházban (*Népszava*, 1927. dec. 23.). Külföldi Viktor ellenzéki csoportjának történetével, valamint a radikális szocialisták tevékenységével részletesen foglalkozik POÓR ÁRPÁD JÁNOS 1925-ben keletkezett, kéziratos visszaemlékezése (Párttörténeti Intézet Archívuma [továbbiakban: PI Archívum] 665. f. 62/45. őe.) és HECKMANN ISTVÁN már említett két összefoglalója (PI Archívum H-h-55. és Bőrmunkások Szakszervezete 665. f. 62/6 őe.). Az ausztriai és a magyarországi radikális szocialista mozgalom értékes forrása HERMANN PRAGER (PRÁGER ÁRMIN) 1901-ben készült, kéziratos visszaemlékezése (PI Archívum 687. f. 33. őe.).

A vidéki ipari gőcpontok munkásainak szocialista szervezkedésével szintén több memoár foglalkozik: KARL HANSLITSCHKEK, Die ersten Verfolgungen (In: Volksstimme Kalender. Bp. 1911 és 1912); JOSEF GABRIEL, Vier Jahrzehnte südingarische Arbeiterbewegung (In: Volksstimme Kalender. Bp. 1912). A felsorolt visszaemlékezések közül több megjelent a Tanúságtevők című sorozat I. kötetében (Viszsaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868–1905. Válogatta és szerk. PETRÁK KATALIN. Bp. 1974).

A történeti feldolgozások közül elsősorban RÉVÉSZ MIHÁLY, JÁSZAI SAMU, SZÁNTÓ BÉLA, MÓD ALADÁR, ANDICS ERZSÉBET, ERÉNYI TIBOR és NEMES DEZSŐ már ismertetett (lásd. I. fejezet 4.) összefoglaló munkáit, valamint A magyar forradalmi munkásmozgalom története I. kötetét (Bp. 1966) használtam fel.

Az 1870-es és 1880-as évek történetének monografikus feldolgozásával történelemtudományunk ma még adós. A felsorolt munkák csak egy-egy rész kérdést világítanak meg. Frankel Leó hazai és nemzetközi tevékenységéről lásd: ARANYOSI MAGDA, Frankel Leó (Bp. 1952) és Frankel Leó (Életek és korok. Bp. 1974). Az Engelmann Pál vezette pártellenzék kialakulását és a marxista párt létrehozásáért indított küzdelem történetét (1889–90) lásd: S. VINCZE EDIT, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei. 1890–1896 (Bp. 1961).

A dualizmus időszakában Magyarország államhatárai közé tartozó Bácska és a Vajdaság munkásmozgalmának történetét jugoszláviai történészek dolgozták fel: MIRNICS JÓZSEF, A bácskai munkásmozgalom a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig (Novi Sad, é. n.); KALMAN ČEHAK, Radnički pokret u Banatu do osnivanja Socialdemokratske Partije Ugarske. 1868–1890 (Novi Sad, 1971). A szlovákiai munkásmozgalom kezdeteiről lásd: PAVEL HAPÁK, Zu den Anfängen der Arbeiterbewegung in der Slowakei [die Jahre 1848–1890] (*Historica*, XIV. Praha, 1967). A Kossuth-emigráció, illetve a magyar parlamenti ellenzék és a szocialista munkásmozgalom kapcsolatáról ÁCS TIVADAR, Kossuth Lajos, Herman Ottó és a szegedi iparospárt megalakulásának kísérlete [1875] (*Párttörténeti Közlemények*, 1962. 3.). A radikális szocialista mozgalom kialakulására és tevékenységére vonatkozóan lásd: H. KOHUT MÁRIA, A radikális szocialisták és Szalay András. Adatok az ellenzéki szocialisták 1881–1884. évi tevékenységéhez (*Párttörténeti Közlemények*,

1967. 4.). A tárgyalt periódus főbb kérdéseit mutatja be S. VINCZE EDIT, Az útke-resés évtizedei c. tanulmánygyűjteménye (Tanulmányok a magyarországi munkás-mozgalom történetéből 1868–1898. Bp. 1977).

7. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA AZ 1880-AS ÉVEKBEN

CHARMATZ, BRIDGE, PRIBRAM, RENOUVIN, HVOSZTOV és DIÓSZEGI már ismertetett (lásd: I. fejezet 5.) összefoglaló munkáin kívül az 1880-as évek külpolitikájára lásd: F. FELLNER, *Der Dreibund. Europäische Diplomatie vor dem ersten Weltkrieg* (München, 1960); E. RUTKOWSKI, *Österreich–Ungarn und Rumänien 1880–1883. Die Proklamierung des Königreiches und die rumänische Irredenta* (*Südost-Forschungen*, 25. 1966); DIÓSZEGI ISTVÁN, Kálnoky, Andrássy és a bolgár válság 1885–1887 (*Századok*, 1967. 1–2.); Kálnokyról alapvető E. RUTKOWSKI, *Gustav Kálnoky von Köröspatak* (Diss. Wien, 1952) c. sajnálatos módon mindeztideig kiadatlan munkája és rövid életrajzi összefoglalása: Graf Gustav Kálnoky (In: *Neue Österreichische Biographie*. XV. Wien–München–Zürich, 1963).

8. A KORMÁNY HELYZETÉNEK MEGRENDÜLÉSE ÉS TISZA KÁLMÁN BUKÁSA

A közös hadsereg politikai jelentőségére lásd: HANÁK PÉTER, A dualizmus válságának problémái c. idézett tanulmányát, valamint az ugyancsak általa írt, Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? c. tanulmányt (In: *Magyarország a Monarchiában*. Bp. 1975). A katonai javaslatokra lásd: FRANZ HLAVAC, *Die Armeeorganisation der Jahre 1881–83 in der Donaumonarchie* (*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 27. 1974); a közös hadsereg elnevezése körüli vitákra WALTER WAGNER, *Geschichte des k. k. Kriegsministeriums*. II. (Wien–Köln–Graz, 1971). Az egész katonai kérdéskört érthetően nagy figyelemmel kísérte a német diplomácia: a bécsi követ s a budapesti konzul jelentései 1886-tól 1890-ig adnak betekintést (*Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes*, Bonn). A katonai pályával szembeni magyar tartózkodásra utal PODMANICZKY FRIGYES, *Naplótörédek*. III. (Bp. 1888). A parlamenti harcokkal a korabeli sajtó bőségesen, s minden nagyobb emlékirat és munka külön is foglalkozik. Így BEKSICS GUSZTÁV (*A magyar nemzet története*. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. X. Bp. 1898); APPONYI, SZATMÁRI, GRATZ idézett munkái, és különös részletességgel a többször idézett Politikai Magyarország III. és IV. kötete.

Tisza Kálmán bukását az említett emlékiratok és feldolgozások, a Képviselőházi Napló, a minisztertanácsi jegyzőkönyvek, az egykorú sajtó és az ugyancsak idézett német követjelentések alapján foglaltuk össze.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS HORVÁTORSZÁG TÖRTÉNETE

1. NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA
A KIEGYEZÉS UTÁN

A nemzetiségi kérdés különböző típusú forrásaiból – a levéltári iratokból, országgyűlési beszédekből és a hírlapi cikkekből – időrendben és témák szerint csoportosított válogatást ad KEMÉNY G. GÁBOR kiadványsorozatának első kötete: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. 1867–1892* (Bp. 1952). A nemzetiségi kérdés összefoglaló feldolgozásai: JANCsó BENEDEK, *Defensio nationis Hungaricae* (Bp. 1920); SZEKFŰ GYULA, *A nemzetiségi kérdés rövid története* (In: *Állam és nemzet*. Bp. 1942); ERNEST FLACHBART, *Histoire des minorités nationales en Hongrie* (Paris–Clermont-Ferrand, 1944); KEMÉNY G. GÁBOR, *A magyar nemzetiségi kérdés története. I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918* (Bp. 1947); I. TóTH ZOLTÁN, *A nemzetiségi kérdés a dualizmus első évtizedeiben |1867–1900|* (*Századok*, 1956. 3.) és *Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok* (Bp. 1966). Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi problémáira alapvető: ROBERT A. KANN, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Ausflösung des Reiches im Jahre 1918. I–II.* (Graz–Köln, 1964). Rövidebb, marxista szemléletű összefoglalás: FRAN ZWITTER–JAROSLAV ŠIDÁK–VASO BOGDANOV, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg.* (Beograd, 1960). A legújabb feldolgozás: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. III. Die Völker des Reiches.* Hrsg. von ADAM WANDRUSZKA und PETER URBANITSCH (Wien, 1980). Az egykorú munkák közül: LUDWIG GUMFLOWITZ, *Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich–Ungarn* (Innsbruck, 1879). Európai áttekintést is nyújt: JÁSZI OSZKÁR, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* (Bp. 1912). Sok értékes tanulmányt és hozzászólást tartalmaz az 1966-os bloomingtoni nemzetközi konferencia anyaga: *The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: A Critical Appraisal* (*Austrian History Yearbook*, Vol. III. Part I–III. 1967). A nemzetiségi kérdés gazdasági és társadalmi vonatkozásairól lásd: KATUS LÁSZLÓ, *Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg* (In: *Nationale Frage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1900–1918.* Red. von PÉTER HANÁK. Bp. 1966). A Magyarországon élő nemzetiségek gazdasági, társadalmi, néprajzi, kulturális és politikai viszonyaira vonatkozóan sok információt nyújtanak a SZABÓ ORESZT szerkesztésében megjelent *Nemzetiségi ismertető könyvtár* (Bp. 1913) kötetei; a sorozatban a szlovákokról PECHÁNY ADOLF, a románokról MOLDOVÁN GERGELY, a szerbekről JUGA VELIMIR, a kárpátukránokról SZABÓ ORESZT, a németekről és az erdélyi szászokról NITSCH MÁTYÁS, NEUGEBOREN EMIL, BRUCKNER GYÓZŐ és CZIRBUSZ GÉZA, a bolgárokról CZIRBUSZ GÉZA írt.

Az egyes nemzetiségeknek a kiegyezéssel kapcsolatos politikai állásfoglalásáról igen gazdag anyagot tartalmaznak az 1967. évi pozsonyi nemzetközi konferencia előadásai és referátumai: Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Materialien (Referate und Diskussion) der internationalen Konferenz in Bratislava. Bearb. von ANTON VANTUCH. Hrsg. von LUDOVÍT HOLOTÍK (Bratislava, 1971). E kötetben lásd elsősorban J. MÉSÁROŠ, Die Stellung der Völker Österreich-Ungarns nach dem Sturze des Absolutismus im Lichte der Angaben über die Entwicklung der Bevölkerung und des Schulwesens, és P. SUGAR, The Reaction of the Croats, Romanians and Slovaks to the Ausgleich 1867–1875. c. tanulmányait, valamint L. HOLOTÍK, L. HARAKSIM, W. S. VUCINICH, K. HITCHINS, V. KRESTIĆ referátumait.

A magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájára a kiegyezést követő évtizedekben, a már említett összefoglaló munkákon kívül lásd még MIKÓ IMRE, Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika (Kolozsvár, 1944); A nacionalizmus történelmi gyökereiről (*Történelmi Szemle*, 1960. 2–3.); PÖLÖSKEI FERENC, Nacionalizmus a dualizmus korában (In: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp. 1964); HAROLD STEINACKER, Das Wesen des madjarischen Nationalismus (In: Austro-Hungarica. München, 1963); GEORGE BARANY, From Aristocratic to Proletarian Nationalism (In: Nationalism in Eastern Europe. Ed. by PETER F. SUGAR and IVO J. LEDERER. Seattle-London, 1969). Mocsáryra lásd: Mocsáry Lajos válogatott írásai. Bev., vál. és jegyz. KEMÉNY G. GÁBOR (Bp. 1958) és KEMÉNY G. GÁBOR, Mocsáry Lajos a népek barátságáért (Bukarest, 1972).

A magyar nemzetiségi politikára a kiegyezés körüli években lásd: LÁSZLÓ KATUS, Madarské vládnuce triedy a národnostná otázka v 50. a 60. rokoch 19. storocia (*Historický časopis*, 1963. 2.) és La couche dirigeante de la politique hongroise et la question de nationalités à l'époque du Compromis austro-hongrois de 1867 (In: Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Bearb. von A. VANTUCH. Hrsg. von L. HOLOTÍK. Bratislava, 1971). Eötvösre fontos: JOHANN WEBER, Eötvös und die Nationalitätenfrage (München, 1966). A századvég magyar nacionalizmusáról és a „magyar állameszméről” lásd: HANÁK PÉTER, A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején (*Történelmi Szemle*, 1960. 2–3.) és L. NAGY ZSUZSA, A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál (*Századok*, 1963. 6.). A Tiszakorszakra lásd: FRIEDRICH GOTTAS, Zur Nationalitätenpolitik in Ungarn unter der Ministerpräsidentenschaft Kálmán Tiszas. (*Südostdeutsches Archiv*, XVII/XVIII. 1974–1975) és LÁSZLÓ RÉVÉSZ, Nationalitätenfrage und Wahlrecht (Ungarn-Jahrbuch, 3. 1971).

A tanulók anyanyelvére, az iskolák oktatási nyelvére és a magyar államnyelv oktatására vonatkozó adatok megtalálhatók: A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett... jelentésében (1870-től kezdve évente). A közművelődési egyesületekre lásd: SÁNDOR JÓZSEF, Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése 1885–1910 (Kolozsvár, 1910), valamint [MOCÁRY LAJOS] x.v., A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés (Bp. 1886).

2. HORVÁTORSZÁG A 19. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

Horvátország történetének legújabb összefoglalása: JAROSLAV ŠIDAK–MIRJANA GROSS–IGOR KARAMAN–DRAGOVAN ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914* (Zagreb, 1968). A korábbi összefoglalások közül még használható: MARTIN POLIĆ két könyve: *Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije...* 1860–1880. I–II. (Zagreb, 1899–1900) és *Ban Graf Karl Khuen-Héderváry und seine Zeit* (Agram, 1901), bár ez utóbbi erősen apologetikus jellegű; továbbá RUDOLF HORVAT, *Najnovije doba hrvatske povijesti* (Zagreb, 1906) és JOSIP HORVAT, *Politička povijest Hrvatske* (Zagreb, 1936). A horvát kiegyezésre és következményeire lásd: VASILJE KRESTIĆ, *Hrvatsko–ugarska nagodba 1868. godine* (Beograd, 1969). A politikai pártokra VASO BOGDANOV, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj* (Zagreb, 1958); a Jogpártra: MIRJANA GROSS, *Povijest pravaške ideologije* (Zagreb, 1973). A gazdasági és társadalmi fejlődésre: IGOR KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću* (Zagreb, 1972) és KATUS LÁSZLÓ, *A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv területein* (*Történelmi Szemle*, 1959. 3–4.).

A horvátkérdés magyar irodalmából lásd: JÁSZI VIKTOR, *Tanulmányok a magyar–horvát közjogi viszony köréből* (Bp. 1897); BAJZA JÓZSEF, *A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok* (Bp. 1941); KATUS LÁSZLÓ, *A horvát kérdés története a kapitalizmus korában* (Kandidátusi értekezés kéziratban. Bp. 1962).

A kiegyezés utáni horvát politikai fejleményekre lásd V. I. FREJDZON, *Borba horvatszkovo naroda za nacionalnuju szvobodu* (Moszkva, 1970); JUHÁSZ LAJOS, *A horvát kérdés az 1868-i kiegyezés után* (Bp. 1938); KATUS LÁSZLÓ, *A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak* (*Századok*, 1958. 5–6., 1959. 2–4.). A muraközi horvátokra: GULYÁS JÓZSEF, *Adalék a dualizmuskori magyarosítás történetéhez a Muraközben* (*Századok*, 1968. 3–4.).

3. A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK
POLITIKAI MOZGALMAI

A szerbekre és a kisebb magyarországi délszláv népcsoportokra lásd: IVAN BOŽIĆ–SIMA ČIRKOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*. 2. izd. (Beograd, 1973); R. W. SETON-WATSON, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy* (London, 1911); UROSEVICS DANILO, *A magyarországi délszlávok története* (Bp. 1969). A szerb politikáról: HORST HASELSTEINER, *Die Serben und der Ausgleich* (Wien–Köln–Graz, 1976); PERÉNYI JÓZSEF, *Partyii i politicseszkaja borba szregyi szerbov v Vengrii |1867–1900|* (In: *Études historiques* 2. Bp. 1960); KEMÉNY G. GÁBOR, *Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek* (*Századok*, 1961. 4–5. és 1962. 1–2.). Miletiére lásd NIKOLA PETROVIĆ munkáit: *Svetožar Miletić* (Beograd, 1958) és *Svetožar Miletić i Narodna Stranka. I. 1860–1869* (Sremski Karlovci, 1968).

A románkérdésre lásd: JANCÓ BENEDEK, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. II. (Bp. 1899) és A román irredentista mozgalmak története (Bp. 1920); BÍRÓ SÁNDOR, A Tribuna és a magyarországi román közvélemény (Bp. 1942); I. TÓTH ZOLTÁN, Az erdélyi és magyarországi románok a XIX. század utolsó harmadában (In: Magyarok és románok.); JORDÁKY LAJOS, A Román Nemzeti Párt megalakulása (Bp. 1974); KEITH HITCHINS, Studien zur modernen Geschichte Transsilvaniens (Klausenburg, 1971).

A legújabb román szakirodalomból lásd: Erdély története. I–II. Szerk. C. DAICOVICIU, V. CHERESTEȘIU stb. (Bukarest, 1964); Unification of the Romanian National State. The Union of Transylvania with Old Romania. Ed. M. CONSTANTINESCU, Ș. PASCU (Bucharest, 1971); V. CURTICĂPEANU, Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'État national roumain (Bucarest, 1973). A román nemzeti mozgalom egykorú dokumentumaiból gazdag válogatást nyújt: T. V. PĂCĂȚIAN, Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară. I–VIII. (Sibiu, 1904–1915); és Ș. POLVEREJAN–N. CORDOȘ, Mișcarea memorandistă în documente [1885–1897] (Cluj, 1973).

A szlovákok történetének legújabb részletes összefoglalása: Dejiny Slovenska. II. Od roku 1848 do roku 1900. Red. L. HOLOŤÍK, J. MÉSÁROŠ (Bratislava, 1968) és L. VON GOGOLÁK, Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. III. Zwischen zwei Revolutionen [1848–1919] (München, 1972); L. HOLOŤÍK, Slovak Politics in the 19th Century (*Studia Historica Slovaca*, V. 1967). A forrásokból közöl válogatást: F. BOKES, Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848 až 1914. II. (Bratislava, 1965). A magyar irodalomból lásd: STEIER LAJOS, A tót kérdés. I. A tót nemzetiségi mozgalom története (Liptószentmiklós, 1912); VIGH KÁROLY, A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete (Bp. 1945); RUTTKAY LÁSZLÓ, A felvidéki szlovák iskolák megszüntetése 1874-ben (Pécs, 1939); SZIKLAY LÁSZLÓ, A szlovák irodalom története (Bp. 1962).

A kárpátukránokról lásd: BONKÁLÓ SÁNDOR, A rutének (ruszinok) (Bp. é. n.); PERÉNYI JÓZSEF, Iz isztorii zakarpatszkij ukraincev [1849–1914] (Bp. 1957); IVAN ŽEGUC, Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848–1914. (Wiesbaden, 1965); MAYER MÁRIA, Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910 (Bp. 1977).

A magyarországi németekre és az erdélyi szászokra lásd: ISOLDE SCHMIDT, Beiträge zur Geschichte des südstdeutschen Parteiwesens 1848–1914 (München, 1939); EDMUND STEINACKER, Lebenserinnerungen (München, 1937); FRIEDRICH TEUTSCH, Die siebenbürger Sachsen in den letzten fünfzig Jahren 1868–1919 (Hermannstadt, 1926); MADARAS ÉVA, Die Tätigkeit Edmund Steinackers zur Hebung des nationalen Selbstbewusstseins des ungarländischen Deutschtums im letzten Drittel des XIX. Jahrhunderts (*Acta Universitatis Debreceniensis, Series historica* 3. 1964). Magyarul lásd PUKÁNSZKY BÉLA könyveit: Német polgárság magyar földön (Bp. é. n.) és Erdélyi szászok és magyarok (Pécs, 1943), valamint V. WINDISCH ÉVA, A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete [1867–1900] (*Századok*, 1964. 4., 5–6. c. tanulmányát).

A MŰVELŐDÉS

1. A MŰVELŐDÉS KERETEI ÉS INTÉZMÉNYEI

A kor hazai művelődésének történetére meglehetősen egyenetlen és részben elavult forrásanyag áll rendelkezésre. Egyenetlen abból a szempontból, hogy bizonyos ágai (így elsősorban az irodalom, és a művészetek története) mint olyanok gondosan, sőt többszörösen kidolgozást nyertek, ugyanakkor más vonatkozásokban (kivált a tudományok esetében) a történet elsősorban intézményekhez kötötten dolgoztatott fel, s az intézmény résztevékenysége mögött maga a kultúra egésze valahogy elvész, illetve csak az intézmény szempontjából érintett vonásai kerültek részletesebb tárgyalásra. Ugyanez a helyzet olyan nagy komplex kulturális ágak vonatkozásában is, mint az oktatás: az oktatás tartalmának, világnézetének, korszerűségének s az általa elnyerhető ismeretanyag praktikus használhatóságának problémái összefüggő formában kevésbé találtak feldolgozást: a feldolgozók tartalom helyett a forma és a szervezet kérdéseivel foglalkoztak.

Mindezeket a nehézségeket elkerülni ebben a jellegénél fogva kivált szűkre szabott szövegben nem tudván, törekvésünk a főbb területek és összefüggéseik, valamint a rajtuk végbement fejlődés fő vonalainak ábrázolására irányult a legfundamentálisabb összefoglaló irodalom alapján (a részletesebb információkat igénylő olvasót ehhez az irodalomhoz utasítva). Mindebben különös nehézséget okozott számunkra az a körülmény, hogy nem rendelkezünk azokkal a matematikai, természettudományos és műszaki, illetve agrár szakismeretekkel, melyek nélkül pedig az ábrázolt fejlődés bemutatása és megnyugtató értékelése kivált e területeken rendkívül nehéz, ha nem lehetetlen.

Egész sommásan: a művelődés kereteinek előadásában a MATLEKOVITS SÁNDOR szerkesztette Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor c. nagy gyűjteményes munka adatait használtuk, kivált ennek II. és IX. kötetét (Bp. 1897–1898). Ezt egészítette ki a felsőoktatás vonatkozásában: A kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem története I–IV. (Bp. 1935–37) és Erdély magyar egyeteme. Szerk. BISZTRAY GYULA (Bp. 1941); a Műegyetemre ZELOVICH KORNÉL, A m. kir. József nádor műszaki és közgazdaságtudományi egyetem története (Bp. 1932). Összefoglalóan: A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. MAGYARY ZOLTÁN (Bp. 1927); ugyanitt, valamint MATLEKOVITS idézett művében találhatók az alapadatok az országos és a helyi közgyűjteményekre és a tudományos társulatokra. Az egész hazai tudománytörténetre kiterjedő munka: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Főszerk. PACH ZSIGMOND PÁL (Bp. 1975).

2. A MŰVELŐDÉS TARTALMA

A természet- és műszaki tudományok történetére az MTA előbb idézett történetének VEKERDI LÁSZLÓ és MAKKAJ LÁSZLÓ által írt fejezetein túl haszonnal volt forgatható A természet-, orvos-, műszaki és mezőgazdaságtudományi... országos kongresszus munkálata. Szerk. GORKA SÁNDOR (Bp. 1926) című munka, benne a tudományos területek többnyire jól használható történetével. Az orvostudományra ezen túl lásd még: TIBERIUS VON GYÖRÝ, Der Anteil Ungarns an der Entwicklung der Medizin (Bp. 1928) és RÉTI ENDRE, Nagy magyar orvosok (Bp. 1959). Társadalomtudományi vonatkozásban ugyancsak az MTA története vonatkozó (KOSÁRY DOMOKOS által írott) fejezetei és MAGYARY idézett műve adtak jó összefoglalást: ezen túl a történettudományra R. VÁRKONYI ÁGNES, A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban c. monográfiája (kivált az I. kötet, Bp. 1973) adott gazdag anyagot. FODOR JÓZSEF Hőgyes Endre által idézett cikke: A hosszú élet föltételeiről (MTA Évkönyvei XVII. köt. III. darab. Bp. 1885).

Az irodalom történetének vonatkozásában természetszerűen támaszkodtunk a SÓTÉR ISTVÁN szerkesztette A magyar irodalom története c. munka IV. kötetére (Bp. 1965). Emellett legújabbban NÉMETH G. BÉLA, Létharc és nemzetiség (Bp. 1976) c. tanulmányköteté ad igen jól használható szempontokat. A képzőművészetben részben a ZÁDOR ANNA szerkesztette A Magyar Művészet. 2. (1800–1945) c. kötet (Bp. 1958) vonatkozó (bár szerzőjük, VÉGVÁRI LAJOS nem egy naivnak tűnő szempontját illetőleg megkérdőjelezhető) fejezeteit, valamint LYKA KÁROLY, Művészet és közönség a századfordulón (Bp. 1947); NÉMETH LAJOS, Modern magyar festészet (Bp. é. n.) és GENTHON ISTVÁN, Az új magyar festőművészet története (Bp. 1935) c. munkáját vettük alapul. A zenében SZELÉNYI ISTVÁN, A magyar zene története. II. (Bp. 1959) c. kis munkájára támaszkodtunk; az így kialakult fejlődésképet LEGÁNY DEZSŐ levélbeli megjegyzései segítették továbbfejleszteni. A népművészet hanyatlására vonatkozó felfogásunk részletes kifejtését A parasztság változása a XIX. században (Problémák és kérdőjelek) c. előadásunk adja (*Ethnographia*, 1977. 1.). A tömegműveltségre elvi alapvetésül A tömegkultúra kutatásának problémái a XIX. sz. második felében c. tanulmányunk (*Századok*, 1978. 1.) szolgált, a részletekre: GYÖRGY ALADÁR Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben c. munkája (Bp. 1886) és KISLINGSTEIN SÁNDOR a *Corvina* 1897. évi 7. számában a magyar könyvtermésről közzétett adatai; a vallásos műveltségre: SZIGETI JENŐ, Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön (*Ethnographia*, 1973. 3.), valamint SÁNDOR ISTVÁN, A magyar falu szellemtörténete (*Vigília*, 1936. I.).

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Abancourt, Ch. 451
 Ábel Jenő 1440
 Abel, Wilhelm 1663
 Abramovitz, Moses 1651
 Ábrányi Kornél id. 635, 1618, 1620
 Ábrányi Kornél (Kákay Aranyos II.) 1636, 1670
 Acsády Ignác 1441
 Ács Károly 510, 511, 626
 Ács Tivadar 513, 1585, 1605, 1607, 1630, 1678
 Adamová, Zuzana 1590
 Adler, Victor 1294, 1297–1298, 1677
 Adriányi, Gabriel 1600, 1642
 Ady Endre 1458
 Aegidi, L. K. 1628
 Ágai Adolf 1451
 Agulhon, Maurice 1545
 Aitken, H. G. J. 1653
 Albrecht fhg. 456, 462, 488, 492, 653, 697, 733, 788, 792, 851, 1495–1496, 1502, 1507, 1599
 Alföldy Zoltán 1619
 Allmayer-Beck, J. Ch. 1597
 Almas, Dumitru 1593
 Almásy Mór gr. 313, 316, 343, 487, 493
 Almásy Pál 662, 672, 685, 713–714, 717–718, 1602
 Alter, Wilhelm 1569
 Ambruš, Jozef 1560
 Andai Pál 1651
 Andics Erzsébet, 90, 316, 361, 1544, 1554, 1571–1572, 1575, 1579–1580, 1582–1583, 1586, 1589, 1594, 1597, 1603, 1645, 1678
 Andjelić, German 1533
 Andrásy Aladár gr. 1086
 Andrásy Antal gr. 1571, 1575, 1579, 1587
 Andrásy Géza gr. 1263, 1674
 Andrásy György gr. 704, 1506
 Andrásy Gyula id. gr. 412, 413, 420, 664, 683, 690, 751, 759, 761, 792, 801, 804, 823, 835, 841, 849, 850–852, 855–856, 858–859, 864, 904, 909, 910–911, 913, 1165–1166, 1177–1178, 1182–1187, 1189, 1191–1194, 1199, 1200, 1203, 1222–1223, 1304–1305, 1313–1314, 1316, 1318, 1326, 1510–1512, 1520, 1529, 1592, 1624, 1646, 1671
 Andrásy Gyula ifj. gr. 1638
 Andrásy Manó gr. 1614–1615
 Angyal Dávid 502, 1569, 1576, 1600, 1603, 1618, 1635, 1640
 Annási Ferenc 1558
 Antalffy Andor 1599

- Antall József 742, 1633
 Ápih, Josip 1564
 Appens, W. 1590
 Apponyi Albert gr. 940, 941, 1193, 1195, 1201, 1206, 1214, 1221, 1224, 1226, 1262, 1265, 1290–1291, 1320, 1327, 1331, 1638, 1670, 1673, 1679
 Apponyi György gr. 98, 317, 453, 492–493, 652, 654, 700, 702–704, 727, 737, 766, 1223, 1496, 1506–1508, 1579, 1629
 Aradi Péter 1566
 Arany János 220, 510, 611–612, 626, 628–630, 635, 1439, 1444, 1452, 1455, 1465, 1470, 1495–1496, 1508, 1529–1530, 1534
 Arany László 626, 1439, 1444, 1450, 1523, 1618
 Aranyossi Magda 1280, 1678
 Arató Endre 1559, 1562–1565, 1577, 1590, 1593, 1628
 Arisztophanész 1454
 Árkövy József 1435
 Asbóth János 1439, 1444
 Asbóth Oszkár 1440
 Asbóth Lajos 367, 368, 379, 395, 717, 718
 Asztalos János 707, 818, 1514
 Asztalos László 1599, 1641
 Auber, Daniel-François 475
 Auersperg, Adolf, hg. 856, 1203, 1520
 Auersperg, Karl, hg. 270, 271, 272, 796–797, 1513
 Augé-Laribé, Michel 1661
 Augusz Antal br. 733, 735–736, 1507, 1632
 Aulich Lajos 358, 370, 379–381, 394, 397, 451, 1492
 Aulich Sándor 1654
 Averbuh (Averbuch), R. A. 1546–1547, 1555, 1574, 1589, 1501
 Axentie-Severu, Ion (Severu A.) 1626
 Babarczy Antal 316
 Baneş Vincenţiu 1380, 1381, 1384
 Babeuf, François-Noël 52
 Babics András 1567, 1614, 1659
 Bach, Alexander (1849–től) br. 443–444, 446–447, 454, 459–462, 479, 488, 490–491, 493, 567, 632, 646–648, 650–651, 654, 675, 696, 1501, 1623
 Bach, Eduard 454
 Bach, Hans 1565
 Bach, Vjekoslav 1369
 Bachinger, Karl 1655, 1657
 Bachmayer, Othmar 1654
 Bácskai Vera 1554
 Baeyer, Adolf 1428
 Bairoch, Paul 1654, 1656–1657
 Bajza Jenő 626
 Bajza József 1640, 1682
 Bakay Nándor 1034, 1228
 Bakk Endre 1598
 Bakó Imre 1575
 Bakunin, Mihail Alekszandrovics 46, 48, 50–53, 196, 200, 1545, 1564
 Balás Árpád 1651, 1663
 Balásházy János 1063, 1068
 Balassa Imre 1598
 Balassa Iván 1612, 1665
 Balassa János 467, 617
 Balázs József 1569, 1574
 Balázs Lóránt 1619
 Balázs Péter 1554–1555, 1557, 1567, 1582, 1587
 Bălcescu, Nicolae 188, 416–420, 513, 1491–1493, 1593
 Bali János 1617
 Bálint Imre 1653
 Bálint Sándor 1612
 Balla Antal 1641, 1673
 Balla Ernő 1593
 Balla Gergely 622
 Ballagi Aladár 1557, 1607, 1660
 Ballagi Géza 1623
 Ballagi Mór 626, 1600

- Ballenegger Róbert 1619
 Balogh Edgár 1593
 Balogh György 1580, 1591
 Balogh István 1553, 1612, 1616–1617, 1625, 1651, 1663, 1665, 1668
 Balogh János 220
 Balogh Jenő 1672
 Balogh József 1630
 Balogh Kálmán 1431, 1435
 Balogh Pál 1669
 Balogh Sándor 1596
 Balogh, Th. 1608
 Balzac, Honoré de 1454
 Bánáti Ágnes 1660
 Bánffy Miklós gr. 654
 Bánki Donát 1428, 1436
 Bánlaky József 1573
 Bánó József 684
 Barac, Antun 1561
 Baraczka István 1554
 Barany, George 1641, 1675, 1681
 Bárány Róbert 1435
 Barabás Miklós 636
 Barbarits Lajos 1612, 1665
 Bárdos László István 1571
 Bariț (Barițiu), George 153, 156, 159, 188, 190, 297, 676–677, 749, 1379, 1560–1561, 1564, 1626
 Barker, A. J. 1606
 Bärnut (Bärnuțiu), Simion 157, 167, 171, 177, 187–191, 198, 288, 297, 414, 482, 1478, 1561, 1564
 Baross Gábor 938, 957, 983, 1009, 1253–1254, 1329
 Barsi József 1613, 1616
 Bársony István 1617
 Barta István 72, 163, 260, 309, 320, 323, 412, 414, 1549, 1566, 1572–1575, 1581–1582, 1587–1588, 1591
 Barta János 628, 649, 723, 1602, 1604, 1620, 1634
 Bartalus István 1440
 Bártfai Szabó László 1553
 Bartha Albert 1598
 Bartha Miklós 1230, 1323, 1532–1533
 Bartók Béla 1448
 Bartsch, Rudolf 1590, 1598
 Bary József 1676
 Bastide, Jules 344
 Batizfalvy Sámuel 618
 Battenberg Sándor bolgár fejedelem 1313–1315, 1538
 Batthyány István gr. 707
 Batthyány Kázmér gr. 384, 417, 1491, 1580, 1582, 1587, 1592
 Batthyány Lajos gr. 75, 81–82, 90–91, 93, 96, 100–101, 103, 105–106, 119, 121–123, 126–130, 134–135, 150, 165, 167, 178, 183, 193, 201–203, 207–208, 213, 215–216, 219–220, 222, 225–228, 230–232, 236–239, 241–243, 247–248, 250–252, 254, 256–259, 264, 266, 276, 287, 296, 309–311, 313, 315–316, 318, 343–344, 408, 451, 491, 492, 498, 531–533, 663, 1477, 1482–1484, 1493, 1552–1553, 1556, 1558, 1563–1565, 1568, 1570–1573, 1576, 1579, 1587
 Baudelaire, Charles 1455
 Bauer, Ernst 1554, 1601
 Baumgart, W. 1606
 Baussnern, Guido 1392
 Bayer József 1620
 Beau de Rochas, Alphonse-Eugène 1428
 Bebel, August 48, 49, 1288
 Bechtold Fülöp br. 229–230, 236, 287
 Beck Lajos 1666
 Beck Miksa 1269
 Beck Nándor 1269
 Becker, G. S. 1651
 Becker, Johann Philipp 872
 Becker, O. 1544
 Bede, J. 1601
 Bedeković, Koloman 1369, 1519
 Beer, Adolf 1610–1611, 1670
 Beér János 227, 289, 351, 374, 421, 539, 1558, 1565, 1567–1568, 1571–1572,

- 1574, 1577–1578, 1583–1584, 1586, 1588
 Beethoven, Ludwig van 635
 Beke György 1602
 Bekić, Djordje 1577
 Beksics Gusztáv (Memor, Censor, Timoleon) 745, 1270, 1351, 1359, 1361, 1362, 1363, 1596, 1604, 1632, 1636, 1638, 1670–1671, 1673, 1675, 1679
 Belcredi, Richard, gr. 733, 739–741, 758–759, 1508–1509, 1511, 1633
 Belitzky János 1613, 1657
 Bell, Graham Alexander 1428
 Bem, Józef (Bem József) 333, 335–337, 339, 347, 349, 383, 414, 424, 427–428, 485, 503, 1486–1490, 1493, 1581–1582
 Benczúr Gyula 636, 1413, 1463, 1466, 1605, 1526
 Benda Kálmán 1631
 Benda Gyula 1558, 1612
 Benedek Lajos 488, 653, 656–657, 680, 753, 1502, 1623
 Benedikt, Heinrich 1608, 1639, 1649
 Beniczky Emil 687
 Beniczky Lajos 141, 382, 1587, 1594
 Benkő Samu 1562, 1618–1619
 Benz, Carl Friedrich 1428
 Bényei Miklós 1353, 1583, 1604
 Beöthy Leó 1671
 Beöthy Ödön 243, 246, 303–304, 1485, 1571, 1578
 Beöthy Zsolt 1439, 1456
 Bereczky Endre 1660
 Berend T. Iván 1608, 1611, 1649–1651, 1653, 1658, 1665, 1674
 Bereznyakov, N. V. 1565
 Berger, Peter 1635, 1639
 Berindei, Dan 1593
 Berkeley, G. F. H. 1569
 Berkó István 1573, 1583, 1599, 1640
 Berlász Jenő 1614, 1660
 Berlioz, Hector 635
 Bernát Gyula 1609, 1653, 1666
 Bernatzik, Edmund 799, 1596, 1635, 1640
 Bernstein Béla 1593
 Berzeviczy Albert 484, 1596, 1603–1604, 1615, 1623, 1627–1628, 1631
 Bessenyei Ferenc 1585, 1602
 Bethlen Farkas gr. 1610, 1613
 Bethlen János id. gr. 209
 Bethlen József gr. 685
 Betkowsky Jenő 1656
 Beust, Friedrich Ferdinand, br. (1868–tól) gr. 759, 763–764, 776, 797, 851, 855–856, 902–907, 909, 1510–1511, 1513, 1520, 1635, 1638, 1646
 Bevilacqua-Borsodi Béla 1660
 Beyrau, Dietrich 757, 1634
 Bezerédj István 249, 278, 348, 421, 1571, 1573, 1576
 Bezerédyné Hertelendy Magdolna 1668
 Bibl, Viktor 1639
 Bibó István 1635
 Bielz, E. A. 1610
 Bierbauer Virgil 637
 Bihari Sándor 1463, 1538
 Birányi Ákos 1549–1550
 Birke, Ernst 1569, 1621
 Biró Sándor 1683
 Bismarck, Otto, hg. 36, 38, 49, 54–55, 704, 726, 752–753, 775, 824, 894, 902–903, 911, 993, 1183–1184, 1190–1191, 1197, 1233, 1252, 1281–1282, 1295, 1303–1307, 1310, 1313–1315, 1317–1318, 1393, 1531, 1535, 1544
 Bisztray Gyula 1225, 1598, 1618–1619, 1673, 1684
 Bittner, L. 1594
 Bittó István 863–864, 1225, 1524
 Blaas, Richard 1600, 1624
 Blaha Lujza 634
 Blanc, Louis 44, 49
 Blanqui, Louis-Auguste 52–53
 Bláthy Ottó Titusz 1030, 1430, 1437, 1537

- Bleiber, Helmut 1590
 Bloudek, Bedřich 291
 Bobula, Ján (Bobula János) 1386, 1658
 Bocsor Géza 1664
 Bodea, C. C. 1599
 Bodgál Ferenc 1607
 Bodnár István 1571
 Bodnár, Július 1561
 Bodó Sándor 1658
 Bodrog György 1612
 Bodrogi Tibor 1664
 Bogdan-Duică, George 188, 1561
 Bogdán István 1660
 Bogdanov, Vaso 1544, 1559–1560, 1562, 1592, 1639, 1680, 1682
 Bogović, Mirko (E.) 479, 676, 689, 1599, 1601
 Bohățel, Alexandru 212
 Boicu, L. 1606
 Bojtár Anna 22
 Bókay János 1435
 Bokes, František 1577, 1601, 1627–1628 1683
 Bolliac, Cezar 416, 419, 1593
 Bona Gábor 1575, 1583
 Bonaparte, Jérôme-Napoléon, hg. 642
 Bonaparte, Louis Napoléon → III. Napóleon
 Bónis Ferenc 1621
 Bónis György 1625, 1642
 Bonkáló Sándor 1683
 Bontoux, Paul Eugène (Bontoux Jenő) 972, 1613
 Borbás Vince 1433
 Borbély Lajos 1027
 Bordolo, Johann br. 454
 Borodajkewycz, T. 1610
 Boross Melitta 1665
 Borossy András 1583
 Borovszky Károly 1665
 Borovszky Samu 1649
 Borsa Iván 1594
 Borsányi László 1612
 Borsody István 1627
 Borus József 1573–1575, 1580–1581, 1584, 1587
 Bosko Lajos 1626
 Bosl, Karl 1595
 Botár Imre 1613
 Botev, Hriszto 57
 Both Ödön 1551, 1564
 Bourbon-dinasztia 655
 Bourgin, Georges 1543, 1545, 1569
 Bouteiller, Paul 1548
 Boyneburg, Moritz Heinrich, br. 135
 Božić, Ivan 1682
 Böckh János 1433
 Bödy, Paul 1553, 1604, 1632
 Böhm Jakab 1551, 1583, 1587, 1599, 1605, 1624, 1632
 Böhm Károly 1440
 Böhme, Helmuth 1611, 1674
 Bőke Gyula 618
 Bölöni György 1567
 Bölöny József 22
 Böszörményi László 692, 707, 748, 750, 758, 761, 816, 828, 832, 1513–1514, 1642
 Bözödi György 1562, 1566, 1582
 Brachelli, H. F. 1608
 Braham, R. L. 1675
 Brassai Sámuel 583
 Brătianu, Iion 1312
 Braumüller, W. 1610
 Braunthal, J. 1545
 Brettner-Messler, H. 740, 1633
 Bridge, F. R. 1646, 1679
 Bricht Lipót 1651
 Bródy Sándor 1450–1451, 1536, 1547
 Brote, E. 1384
 Bruck, Karl Ludwig, br. 443, 527, 653, 1502, 1597
 Bruckner Győző 1680
 Bruhat, I. 1545
 Brunswick család 536

- Brusatti, Alois 1649, 1653, 1670
 Bruun, Geoffrey 1548
 Brügel, Ludwig 1646
 Buchinger Manó 1605
 Buckle, Thomas 1429
 Bucsay Mihály 1642
 Bud Melitta 1614
 Buda, Alexandru 220
 Buday Lőrinc 684
 Budenz József 1438
 Bugát Pál 467
 Bulharyn, Jerzy 1584
 Bulyovszki Gyula 76
 Bunsen, Robert 1427
 Buol-Schauenstein, Karl Ferdinand, gr. 447, 1496
 Bury, J. T. P. 1595
 Busa Margit 1557
 Búsbach Péter 584, 1607
 Butteanu, Ioan 157, 175, 177, 179, 190, 414–415, 1562
 Butvin, Jozef 1577
 Buzinkay Géza 596, 1600–1601
 Büchler Sándor 1616
 Büchner, Ludwig 618, 1468
 Büchsel, Elisabeth 1642

 Cameron, Rondo E. 1613, 1651, 1655
 Campbell, John C. 1592, 1606
 Candeloro, Giorgio 1583
 Canini, Marco Antonio 710, 1506
 Čarnojević család → Csenovics család
 Čarnojević, Petar → Csernovics Péter
 Cassou, J. 1543
 Cavour, Camillo Benso, gr. 641–642, 645–646, 649, 661, 671, 681, 686–687, 692, 1500, 1502, 1504
 Čehak, Kalman 1678
 Cejhan, Václav 1590
 Chamberlain, H. St. 1429
 Chanel Crouy, Henri 709
 Charmatz, Richard 1595, 1597, 1626, 1646, 1672, 1679
 Chassin, Charles-Louis 621, 1501, 1546, 1586, 1607
 Cheresteşiu, Victor 157, 188, 191, 1560, 1562–1564, 1566, 1683
 Chevalier, Michel 942
 Chiala, Luigi 1622
 Chindriş I. 1618
 Chownitz, Julian 218, 1555
 Chyser Kornél 1618
 Ciepielewski, J. 1608, 1650
 Cipariu, Timotei 153, 190, 290, 297
 Cipolla, Carlo 1650
 Čirković, Sima 1682
 Clapham, J. H. 1569
 Clark, Colin M. A. 1650
 Clark, W. Ch. 1634
 Clayton, Nathaniel 1096
 Cole, G. D. H. 1545
 Collins, E. J. T. 1661
 Comte, Auguste 1428
 Concha Győző 1642, 1676
 Considérant, Victor 49
 Constantinescu, Miron 416, 511, 1599, 1683
 Cordoş, Nicolae 1683
 Cornides, Ludwig 383
 Coronini-Cronberg, Johann, gr. 697, 1501
 Corot, Camille 1462
 Corres, H. 1651
 Corti, Egon Caesar, gr. 1637
 Courbet, Gustave 1463
 Crăciun, Ioachim 1559
 Crnojević, Arsenije 185
 Croce, Benedetto 1595
 Curticăpeanu, Vasile 511, 1618, 1683
 Cuvillier, A. 1545
 Cuza, Alexandru románfejedelem 642, 671
 Czatoryski, Adam, hg. 347
 Czebrián László 747
 Czedik, Alois 1626, 1640
 Czeplédi Imre 1616
 Czetz János 1581
 Czibor János 1638

- Czilhert Róbert 1612
 Czinder György 1642
 Czirbusz Géza 1680
 Czóbel Ernő 1592
 Czoernig, C. K., br. 1598, 1610
 Czuczor Gergely 625
- Csáky Albin gr. 1541
 Csáky Tivadar gr. 714, 753
 Csanády Sándor 758
 Csányi László 75, 208, 250–251, 272, 310, 332, 360, 1566, 1573–1574, 1579–1581, 1585
 Csapláros István 1626
 Csaplovics János 1093
 Csapó Vilmos 264
 Császáz Elemér 1619
 Császáz Ferenc 489
 Csatári Dániel 1544
 Csató Tamás 1657
 Csávolszky Lajos 861, 1228
 Csemegi Károly 834, 1247, 1629
 Csendes Béla 1661
 Csengery (Csengeri) Antal 496, 500, 624, 627, 724, 731, 742, 823, 1549, 1571, 1572, 1603–1604, 1619
 Csengery Lóránt 864, 1369, 1638
 Csepreghy Ferenc 1452
 Csepregi Pál 1665
 Csernátony Lajos 860, 1219
 Csernisevskij, Nyikolaj Gavrilovics 50, 57, 667
 Csernovics család 582
 Csernovics Péter 707, 1480
 Cserny Margit 1558
 Csetri Elek 520, 1581–1582, 1602
 Csiki Kálmán 1651
 Csiky Gergely 1453–1454, 1531, 1534
 Csiky Sándor 747, 824
 Csillag Zsigmond 1281, 1288–1291, 1301
 Csilléry Klára, K. 1669
 Csiti Ottó 1437
 Csizmadia Andor 227, 289, 351, 371, 421
- 538, 1553–1554, 1558, 1565, 1567–1568, 1571–1572, 1574, 1577–1578, 1583–1584, 1586, 1588, 1599, 1610, 1614, 1641, 1672
 Csizmadia Dezső 485, 1601
 Csohány János 1642
 Csomor Tibor 1649, 1669
 Csonka János 1537
 Csorba Csaba 1556
 Csukay Dénes 1656
- Daicovicu, Constantin 1683
 Daimler, Gottlieb 1428
 Dajaszászné Dietz Vilma 1607
 Dalmady Győző 687
 Damjanich János 287, 332, 227, 354, 358–359, 369–370, 379, 389, 394, 451, 1486, 1488
 Danilak, Mihál 1560, 1592
 Dankó Imre 1613, 1657
 Dános Árpád 1610, 1653
 Dányi Dezső 1668
 Dányi Károly 1634, 1641
 Danton 32
 Danzer, Alfonsz F. 1584, 1590
 Daudet, Alphonse 1455
 Darwin, Charles Robert 619
 Daumier, H. 1465
 Dautry, Jean 1543, 1545, 1569
 Dávid Antal 1373
 Dávid Gyula 1556, 1606
 Dávid Lajos 1596
 Daxner, Štefan Marko 481, 676, 691, 707, 1601
 Deák Farkas 1605, 1619, 1627
 Deák Ferenc 103, 105, 107, 121, 237–238, 241–242, 253, 256, 289, 309, 465, 498–501, 531, 539, 610–611, 631, 663–666, 673, 675, 679–685, 690, 692, 703–704, 712–713, 717, 727–733, 735–738, 741–748, 750–752, 755–756, 758–763, 768, 807, 810–812, 815, 817, 822–824, 826, 829, 833–835, 839–841, 847, 850,

- 856–861, 863–865, 940, 1167–1168, 1175, 1219, 1222, 1224, 1231, 1342, 1346, 1350, 1355–1358, 1369, 1379, 1439, 1483, 1498, 1504–1505, 1507, 1508–1510, 1512, 1522, 1525, 1527, 1552, 1570, 1577, 1579, 1604, 1633
 Deák Imre 1547, 1570, 1572, 1594, 1606
 Deák István 1570
 Degenfeld-Schonburg Ilona 1167
 De Gerando Attila 1663
 Dégh Linda 1607
 Degré Alajos 1553, 1555, 1625, 1642
 Dékány Mihály 1655
 Delescluze, Charles 49
 Dembiński Henry gr. 331, 347, 353–355, 357–359, 392–393, 395, 426–427, 1487–1490, 1493, 1581, 1584, 1590
 Deme László 1555, 1568
 Demény, P. 1667
 Dénes György 1576, 1632
 Dénes Iván Zoltán 1635
 Depoli, Attilio 1626
 Déri Miksa 1030, 1430, 1437, 1537
 Déry Károly 1659
 Dessewffy Arisztid gr. 451
 Dessewffy Aurél gr. 1260
 Dessewffy család, gr. 536
 Dessewffy Emil gr. 90, 315–316, 453, 491, 493, 500, 583, 610, 611, 646, 652, 657, 667, 702–703, 724, 1498
 Deutch, Anton 1651
 Deutsch, W. 1622
 Dezsényi Béla 1557, 1634
 Dezsényi Miklós 1656
 Dézsi Lajos 1573
 Dickens, Charles 1454
 Dienes András 1556
 Di Nolfo, Ennio 1583
 Diószegi István 22, 1548, 1552, 1595, 1632, 1636, 1639, 1647, 1671, 1679
 Disraeli, Benjamin 1185, 1190, 1192, 1200, 1305
 Ditz Henrik 1093, 1612, 1665
 Divéky Adorján 1584
 Djakov, V. A. 1621
 Doblhoff-Dier, Anton, br. 235, 1582
 Dobroljubov, Nyikolaj Alekszandrovics 57
 Dobrzanszky, Adolf Ivan (Dobrzjanskij, A. I.) 484–485, 812, 1389
 Doby Antal 1573
 Dohnány Mikuláš 1577
 Dóka Klára 1607, 1614
 Dolléans, E. 1545
 Dolmányos István 1545, 1606
 Domahidy Ferenc 684
 Domanovszky Sándor 637, 1596
 Dombasle, Mathieu 1096
 Dombovári Schulhof Géza 1644
 Dommanget, M. 1545
 Domokos Sámuel 1606
 Doré, Gustave 1465
 Dorner Géla 1664
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 1455
 Dovring, Folke 1663
 Dózsa György 636, 723
 Dragomir, Silviu 1560–1561, 1593
 Dragoș, Ioan 158, 414–415, 1490
 Drasche, Heinrich 576
 Dreyfus, François G. 1666
 Droz, Jacques 1543, 1589
 Duhnovics, Alekszander 1389
 Dumas, Alexandre 1454
 Duschek Ferenc 241, 276, 278, 309, 340, 384, 1575, 1586
 Duveau, Georges 1569
 Ebeling, F. W. 1646
 Éber Ernő 1664
 Eckhart Ferenc 1547, 1600, 1608
 Eddie, S. M. 1657, 1665
 Edelsheim-Gyulai Lipót br. 1324
 Eder, Karl 1597, 1640
 Edison, Thomas Alva 1428
 Edvi Illés Aladár 1656, 1660
 Edvi Illés László 914, 1658

- Egressy Ákos 1555, 1587
 Egressy Gábor 382, 634
 Egyed Ákos 1566, 1581, 1617, 1665
 Einhorn, Ignaz 1556
 Eisenmann, Louis 1595, 1637
 Elisamter (álnév) 1625
 Előd Géza 1629
 Ember Győző 150, 284, 1552, 1557–1558, 1567, 1573–1574, 1576
 Emich Gusztáv 698, 1031
 Endler, F. 1629
 Endrődi Sándor 1452
 Engel Sándor 1660
 Engelberg, E. 1544
 Engel-Janosi, Friedrich 1598, 1600, 1623, 1632, 1639
 Engelmann Pál 1293, 1298, 1300–1301, 1678
 Engels, Friedrich 26–27, 41, 46–48, 53, 57, 644, 667, 866, 868–869, 892–893, 1278, 1283, 1286, 1293, 1299, 1301, 1543–1545, 1574, 1624, 1674
 Entz Ferenc 1105
 Entz Géza 1433
 Eötvös József br. 101, 105, 121, 228, 259, 288, 467, 493, 495–496, 498, 509, 517, 612, 653, 663, 674, 690, 702, 706, 712, 726–727, 738, 742–743, 759–760, 807–808, 811, 823, 844–847, 850, 934, 1352–1355, 1357–1358, 1386, 1398, 1409, 1422, 1434, 1436, 1444–1445, 1495–1496, 1501, 1507, 1510–1511, 1519, 1553, 1564, 1603, 1630–1633, 1638, 1681
 Eötvös Károly 718, 1198, 1273–1276, 1327, 1604, 1615, 1676
 Eötvös Loránd br. 1431–1432, 1541
 Eperjessy Kálmán 1668
 Erdei Ferenc 1668
 Erdélyi Ilona, T. 1618
 Erdélyi János 510, 625–626, 1499–1500, 1619
 Erdődy család 176
 Erdődy Gábor 1569
 Erdősi Mária 1660
 Érdy (Luczenbacher) János 613
 Ereky István 1642
 Erényi Tibor 870–871, 1632, 1636, 1644–1645, 1677–1678
 Erkel Ferenc 502, 635–636, 1412, 1445, 1504, 1512, 1524, 1532, 1537
 Erkel Gyula 687
 Ernst, O. 1598
 Erzsébet bajor hercegnő, osztrák császárné 493, 654, 1498
 Essl András 890–891, 893
 Esterházy család, hg. 193, 536, 553, 581, 583, 1414, 1519
 Esterházy Mihály gr. 264, 386–387, 1588
 Esterházy Mór gr. 695, 739, 748, 1504
 Esterházy Pál hg. 90, 106–107, 248, 1571
 Eszterházy család, gr. 536, 583
 Eszterházy Sándor gr. 331–332
 Eversley, D. E. C. 1667
 Exner, Franz 467
 Eyck, E. 1544
 Eyck, Frank 1590
 Eynatten, August Friedrich, br. 653
 Fábiánné Kiss Erzsébet 1552, 1576
 Fabricius Endre 1616
 Fadrusz János 1466
 Falk Ernő 1602
 Falk Miksa, 490, 703, 824, 1225, 1602
 Faludi Szilárd 1651
 Falzone, G. 1624
 Fánecs József 1579
 Faraday, Michael 1427
 Faragó József 1601
 Faragó Miksa 1553, 1565
 Farbaky István 1538
 Farkas Albert 744, 749, 1634
 Farkas Gábor 1649
 Farkas Károly 872, 882–883, 886, 888–895
 Farkas Lajos 1575, 1579

- Fátyol Károly 634
 Fáy András 1668
 Fayer Lajos 1672
 Fegyo János 1609
 Feis, Herbert 1651
 Fejérpataky László 1441, 1615
 Fejérváry Géza br. 1326
 Fejtő Ferenc 1543, —1548
 Fekete Péter, H. 1554
 Fekete Sándor 88, 1549, 1555, 1568
 Felczak, Wacław 1563–1564, 1626, 1628
 Feldman, József 1583
 Félegyházy Ágost 1613
 Feleki Miklós 632
 Felkai László 1638, 1642
 Fellner, A. 1614
 Fellner Frigyes 1625, 1651, 1654, 1662, 1664–1665, 1679
 Feltrinelli, G. 1624
 Fényes Elek 594–595, 1558
 Fenyvessy Adolf 1611, 1655
 Ferdinánd, II. nápolyi király 233
 Ferdinánd, V. magyar király, I. osztrák császár 82, 199, 282, 1486, 1579
 Ferenc magyar király, osztrák császár 82
 Ferenc József, I. 282–283, 299, 301, 311–312, 317, 319, 328, 376, 391–392, 401–402, 404, 429, 444–448, 450, 452, 459, 461, 472, 479, 483, 493–494, 496, 501, 506, 522, 530, 581–582, 584, 629–630, 641, 645–647, 651, 653, 657, 659–661, 667–669, 680, 683, 685, 704, 728–729, 733–736, 739–740, 751–752, 758–759, 762, 790, 792, 797, 853, 855–856, 903–904, 908, 910, 1177–1178, 1200, 1202, 1223, 1312, 1324,, 1330, 1486, 1488, 1490–1492, 1496–1499, 1501–1503, 1512–1513, 1523, 1586, 1598, 1636
 Ferenc Károly fhg. 82, 282, 1554, 1572,
 Ferenczi Zoltán 732, 1553, 1556, 1604, 1638
 Fest Imre 1614, 1652
 Fest Miklós 1613
 Fest Ottó 1661
 Feszl Frigyes 637–638, 1446, 1459, 1501
 Feuerbach, Ludwig 1468
 Feuillet, Octave 1454
 Fiáth Ferenc 1579
 Ficquelmont, Karl Ludwig, gr. 127–128, 1479, 1555
 Filipović, Ivan 479, 688
 Fillunger, J. 1648
 Finály István 1619
 Fink, Krisztina Maria 1608, 1654
 Firtinger Károly 1557
 Fischer Ernst 1555
 Fischer, Wolfram 1657
 Fischhof, Adolf 703, 1504, 1629
 Fitz József 1557
 Flachbart, Ernest 1680
 Fodor József 1435, 1442, 1685
 Fogarasi János 625
 Folnegović, F. 1375
 Forgách Antal gr. 695, 700, 703–705, 727, 745, 747, 1504
 Forgách család, gr. 536
 Forinyák Géza 650, 1502
 Föglein Antal 1618
 Földes Béla 1610, 1652, 1654, 1662–1663
 Földes László 1665
 Földi István 1641
 Földi Tamás 1656
 Földy János 1598
 Fraknói Vilmos 1441
 Franck, Carl, lovag 739
 Francisci, Ján 402, 481
 Francisics Károly 1616
 Frank Ignác 467
 Frank, Josip 1375
 Frank Tibor 754, 1613, 1635
 Frankel Leó 897, 1278–1283, 1287–1288, 1293, 1296, 1532, 1677–1678
 Frankenburg Adolf 1633
 Franz, Georg 1545, 1640
 Fráter Jánosné 1618

- Frejdzon, V. I. 1682
 Freymond, J. 1545
 Frič, J. V. 719, 1543, 1590
 Fridieff, Michael 1589
 Fried István 1606
 Friedenfels, Eugen 1578, 1601, 1603
 Friedjung, Heinrich 1545, 1595, 1603, 1606, 1632, 1635
 Friedmann Bernát 1614
 Friedmann, O. B. 1629
 Frischeisen, Karl 293
 Frivaldszky János 613, 1618
 Frommelt, K. 1600
 Fröhlich Izidor 1431–1432
 Fuchs, Albert 1640
 Futó Mihály 1614, 1659, 1674
 Für Lajos 1609, 1664, 1665, 1666

 Gaál Endre 1623
 Gaál Jenő 1663
 Gaál László 1612, 1664
 Gábor Áron 333, 340, 1582
 Gabriel, Josef 1645, 1678
 Gaj, Ljudevit 160, 162, 479, 1601
 Gál Éva, L. 1586
 Gál István 1601
 Gál János 1584
 Gál Sándor 511
 Galántai József 1631, 1633, 1639
 Galgóczi (Galgóczy) Károly 470, 594, 1610, 1612, 1615, 1618, 1653, 1658
 Gánóczy Flóris 133, 1556
 Ganz Ábrahám 575, 1029
 Garašanin, Ilija 408, 688, 1504
 Garay János 523
 Gárdonyi Albert 1571
 Garibaldi, Giuseppe 42, 644–645, 655–657, 661, 709, 1502, 1624
 Gartner, A. 1608
 Gáspár András 368, 370, 372, 379, 394
 Gáspár Ferenc 1661
 Gáspár Lajos 1626
 Gasparich, Kilit 505

 Gátiné Pásztor Mária 1605
 Gavrilović, Slavko 1560, 1563
 Gedeon László 1572
 Gelei Anna 1661
 Gelei Kornél 1662
 Gelich Rikárd 1555, 1573
 Gelléri Mór 937, 938, 1614, 1653, 1657–1658, 1674
 Genthon István 1621, 1685
 Georgescu-Buzău, Gheorghe 1565, 1593
 Gérard, Claude 1650
 Gergely András 1634, 1668
 Gergely Pál 1618
 Geringer Károly br. 454–456, 490, 540, 1495, 1610
 Gerlóczy Gyula 1600
 Gerschenkron, A. 1650, 1653, 1657
 Ghermani, Dionisie 1559
 Ghyczy Kálmán 256, 318, 494, 738, 755, 824, 859, 861, 863–865, 1167, 1215, 1522, 1524, 1579, 1671
 Giers, Nyikolaj Karlovics 1315
 Gille, B. 1611
 Giron, P. 451
 Gladstone, Wiliam Ewart, lord 1305
 Glaise-Horstenau, Edmund 1646
 Glass, D. V. 1667
 Glatz Ferenc 1618, 1669, 1675
 Glembay Károly 137
 Glevitzky Sándor 1627
 Glück Jenő 1558
 Gobineau, Arthur, gr. 1429
 Goethe, Johann Wolfgang 1455
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 1454
 Gogolák, Ludwig 1601, 1683
 Golaň, Karol 1561, 1577
 Goldinger, W. 1623
 Goldmark Károly 1458
 Goldziher Ignác 1440
 Goluchowski (Goluchowski) Agenor gr. 647, 1501
 Gonda Béla 1656
 Gonda Imre 1634, 1639

- Gonda József 1656
 Gonda László 877
 Gooch, G. P. 1595
 Good, David F. 1652
 Gooß, Karl 154, 159
 Gorcsakov, Alekszandr, hg. 911, 1186, 1189–1190
 Gorjainov, S. 1671
 Gorove István 913, 1175, 1177, 1219
 Gortvay György 1619
 Gossen, H. H. 624
 Gothard Jenő 1432
 Gothard Sándor 1432
 Gottas, Friedrich 1669–1670, 1676, 1681
 Gould, J. D. 1650
 Göllner, Carl 1560–1561
 Görgei Artúr (Görgey Arthur) 264, 304–307, 322, 326–332, 354, 356–359, 363, 365, 389–390, 394–397, 423–429, 450, 487, 490, 503, 628, 722, 1484–1485, 1487–1493, 1578, 1581, 1584, 1588–1589, 1591, 1594
 Görgey István 1578, 1574, 1587, 1589, 1591
 Görög Livia 330, 1581
 Götz, Christian 286, 293, 327, 379–380, 1486
 Gracza György 1586
 Gragger Róbert 1630
 Gratz Gusztáv 1319, 1635, 1670–1672, 1679
 Greguss Ágost 502, 626, 750, 761
 Grimm, J. A. 1599
 Gross, Mirjana 1628, 1682
 Gross, Nachum T. 1614, 1654
 Grosschmid Gábor 702, 1599, 1601, 1629
 Grosszmann Zsigmond 1616
 Grössing, Helmuth 1549, 1574
 Gruber-Menninger, Ignaz 1651
 Grunzel, Joseph 1653
 Grünne, Karl, gr. 448
 Grünwald Béla 1225, 1362, 1672
 Gubicz András 1096
 Gubicz László 1096
 Guillaume, J. 1545
 Guizot, François P. G. 24
 Gulyás József 1661, 1682
 Gumpłowicz, Ludwig 1680
 Gunda Béla 1607
 Gurevics, E. M. 200
 Gusztáv, III. svéd király 475
 Guttmann Oszkár 1659
 Guyon Richárd 329, 1488, 1581
 Gwynn, Denis 1569
 Gyalókey Jenő 1581, 1590
 Gyárfás István 623
 Gyimesi Sándor 1609, 1666
 Gyiókó Szilárd 1612
 Gyömrei Sándor 1652, 1656, 1658, 1674
 Györffy István 1664, 1668
 György Aladár 1473, 1685
 György Endre 1655
 György János 1630
 Györgyi (Giergl) Alajos 636
 Györy, Tibor 1685
 Gyulai Pál 363, 377, 500, 626–627, 632, 698, 723, 1439, 1455, 1498, 1511, 1572, 1619–1620
 Haan Lajos 623
 Habakkuk, H. J. 1650
 Habsburg-dinasztia 18–19, 24–27, 29, 32, 42, 44, 63–68, 73, 81, 90, 96–97, 100, 108, 110–111, 115, 122–127, 129, 131–132, 135, 158–159, 170, 174, 184–185, 195–201, 206, 217, 225–226, 234, 244–245, 296–297, 300, 305, 314, 318, 344–348, 373–375, 388–392, 394, 401, 408–409, 411–412, 417, 422, 429, 430–431, 433, 437–442, 444–445, 450, 452, 459–461, 470–473, 477–478, 480–481, 485, 491–492, 495–497, 504, 507–508, 512, 520, 526, 528, 530, 543–544, 554, 568, 570, 573, 580, 582, 621, 640–646, 649, 653–655, 657,

- 659–661, 663–664, 667–668, 670, 671,
677–683, 686, 689, 692, 699, 701,
705–706, 709–710, 712–713, 717, 722,
724, 726, 728–730, 732–733, 736, 740,
746, 749–750, 752–756, 758, 762–763,
765, 768, 775–779, 816, 851–852, 855,
898, 901–902, 904, 908, 915, 927, 929,
962–963, 990, 992, 1006, 1013, 1183,
1198, 1200, 1232, 1238, 1309–1310,
1321, 1351, 1364, 1368, 1372, 1376,
1490–1491, 1497–1498, 1500, 1507,
1520, 1545, 1564, 1594–1595, 1601
1621–1622, 1623, 1656
- Häckel, Ernst 1429
- Hadžić, Antonije 614
- Hadžić, Jovan 185
- Hagen, E. E. 1650, 1657
- Haggenmacher Károly 1021–1022, 1436
- Hahn Géza 1668
- Hain, J. 1608
- Hajdu János 1553, 1600
- Hajnal István 1552, 1569, 1605
- Hajnal, J. 1667
- Hajós József (Hajós, Iosif) 1560, 1619
- Halassy Kázmér 1582
- Halász Boldizsár 220, 224, 758
- Halász Gábor 502, 683
- Halász Imre 1006, 1015, 1224, 1600,
1604, 1638, 1658, 1673
- Hall, A. R. 1651
- Hallberg, Ch. W. 1622
- Haller Ferenc gr. 488, 739, 1508
- Hám János 90, 127, 343, 1555, 1579
- Hanák Katalin 1661
- Hanák Péter 1223, 1583, 1608, 1612,
1624, 1633, 1635–1636, 1639–1640,
1654, 1659–1661, 1665, 1669, 1673,
1676, 1679–1681
- Handelsman, Marcell 1583
- Hankiss János 1621
- Hann, Friedrich 154, 159
- Hanslitschek, Karl 1645, 1678
- Hantken Miksa 1433, 1659
- Hantsch, Hugo 1595, 1597, 1601, 1637,
1640, 1647, 1672
- Hanzély János 1656
- Hapák, Pavel 1557, 1678
- Haraksim, L'udovít 1560, 1681
- Haraszti Éva, H. 1554, 1568
- Harkányi József 1674
- Hársfalvi Péter 1666
- Hartai Ernő 1622
- Harum, P. 1600
- Haselsteiner, Horst 1682
- Hasner, Leopold 1517
- Hatos Géza 1627
- Hatvani Imre 414–415, 1490, 1562, 1593
- Hatvany Lajos br. 1555, 1619
- Hauer István br. 488
- Hauptmann, Ferdinand 1585
- Haushofer, Heinz 1661, 1663–1664
- Hausner, O. 1595, 1610
- Hauszmann Alajos 1459
- Haymerle, Heinrich, br. 1304–1305,
1307, 1309, 1318, 1531
- Haynau, Julius Jacob, br. 391, 394–397,
423–424, 426–428, 452–455, 489,
1411, 1491, 1493–1494, 1591, 1593
- Hébert, Jacques René 52
- Hackenast Gusztáv 1634
- Heckmann István 896, 1289, 1633, 1644,
1678
- Hegedüs János 1585
- Hegedüs Lóránt 975, 1670
- Hegedüs Sándor 1676
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1440
- Heine, Heinrich 452, 1455
- Heinrich Gusztáv 1439–1440
- Hejfec, M. J. 1545
- Helfert, J. A. 1595
- Helfy Ignác 710, 756, 824, 828–829, 861,
892, 1195, 1227, 1281–1282, 1506
- Hellbing, Ernst C. 1640
- Hellner Ágnes 1619
- Helmholtz, H. L. F. 1434
- Heltai Ferenc 1268, 1658, 1674

- Heltai Nándor 1640
 Hencz Aurél 1668
 Henning, Fr. 1544
 Hensch Árpád 1661, 1663
 Henszlmann Imre 624, 637
 Heentaller Lajos 518, 1604
 Hentzi, Heinrich 381, 1324, 1538
 Herényi István 1615
 Hermann Ottó 1228, 1328 1440
 Hermann Egyed 1600
 Hernádi Ferenc 1656
 Hernádi László 1553
 Hertz, Heinrich 1427
 Herzen, Alekszandr Ivanovics 46, 49–50, 644, 1545
 Hetényi János 625
 Heydte, August 1577, 1590
 Hickmann, Anton Leo 1640
 Hidas, Péter J. 1582
 Hild József 1446
 Hirsch Lipót 870, 872
 Hitchins, Keith 1560–1561, 1601, 1681, 1683
 Hlavac, Franz 1679
 Hobsbawm, E. J. 1595
 Hodosiu, Iosif 1381
 Hodossy Miklós 1580
 Hodža, Michal Miloslav 155, 182, 194, 198, 291–293, 402, 422, 1560, 1565
 Hofer, Walther 1548
 Hoffmann Tamás 1612, 1615, 1665, 1668
 Hoffmann, W. G. 1657
 Hohenwart, Karl Sigmund, gr. 853–858, 1204, 1346, 1370, 1519–1520
 Hohenzollern-dinasztia 25, 392, 441, 752, 1253
 Hollán Ernő 1613
 Hollósy Simon 1464, 1538
 Holmyard, E. J. 1651
 Holotík, L'. 1601, 1635, 1639, 1681, 1683
 Holzgethan, Ludwig, br. 1520
 Hóman Bálint 1596, 1636
 Hont Ferenc 1620
 Hoós János 1650
 Horánszky Nándor 1330, 1604
 Horárik János 218
 Horn Ede (Horn, J. E.) 624, 882, 1598, 1654
 Hornyik János 622, 623, 670
 Horvát Boldizsár 823, 850, 1225, 1326, 1633
 Horvat, Josip 1682
 Horvat, Rudolf 1562, 1567, 1573, 1577, 1682
 Horváth Árpád 1569, 1619
 Horváth Ferenc 1625
 Horváth István 1596
 Horváth János 1289
 Horváth János (irodalomtörténész) 1556
 Horváth Jenő 1559, 1568–1569
 Horváth József 1678
 Horváth, Július 1560
 Horváth Károly 1620
 Horváth Mihály 283, 359, 384, 429, 621, 846, 1441, 1503, 1508–1509, 1546, 1549, 1570–1572, 1576, 1579, 1585, 1587, 1591
 Horváth Pál 1600
 Horváth Zoltán 1555, 1592, 1605
 Horváth Zoltán (soproni) 1623, 1642
 Hőgyes Endre 1435
 Hrabje János 870, 872, 1510
 Hrabovszky János br. 207, 1480
 Hromov, P. A. 1544
 Hočko, Ján 1561
 Hugelmann, Karl Gottfried 1640
 Hugo, Victor 46
 Humboldt, Alexander 1433
 Hunfalvy János 623, 1431, 1433, 1608, 1613–1614, 1648
 Hunfalvy Pál 622, 624, 814, 1438, 1572, 1585, 1588, 1592, 1594, 1627
 Hunyadi Ferenc 1655, 1662
 Hunyadi János 510
 Hunyady Jenő 1431–1432
 Hurban, Jozef Miloslav 156, 167, 171,

- 176–177, 181–182, 197–198, 291–293,
482, 547, 1360, 1385, 1387, 1561, 1563
Hurban-Vajanský, Svetožar 29, 1387,
1590
Huszár Adolf 1465
Huszka József 1466
Husztí Dénes 519
Hübner, A. 1621
Hübner, Joseph Alexander, br. 647, 1622
Hvosztov, V. M. 1647, 1679
Iancu, Avram 156, 175, 177, 187, 190,
195, 198, 413–415, 418, 420, 422, 482,
1490–1493, 1564
Igazmondó Pál (álnév) 1625
Ignjatović, Jakov 179, 185, 403, 676,
1501
Ihrig Dénes 1656
Ihrlinger Antal 870, 877–878, 881, 882,
886, 890–891, 893, 1279, 1281, 1283–
1284, 1287–1288, 1291–1292, 1296,
1298
Illés Ilona 1567
Illyés Gyula 1556, 1668
Imbert, Gaston 1652
Imrédy Lipót 684
Imreh István 1581, 1593
Indali György 1618
Ipolyi Arnold 624, 1441, 1498
Irányi Dániel 69–70, 77, 79, 101, 220,
277, 350, 365, 375, 386–387, 421, 621,
678, 706, 715, 824, 828, 833, 840, 862,
879, 880, 1169, 1215–1216, 1227, 1230,
1489–1490, 1501, 1546, 1582, 1586,
1588, 1602, 1607
Irinyi József 70–71, 75, 101–102, 220,
224, 350, 421
Irinyi Károly 1631
Istóczy Győző 1235, 1271–1278
István fhg. 67–68, 73–74, 81–82, 90, 93,
96–97, 100, 207, 222, 242–242, 248–
250, 255, 257–258, 262, 315, 536, 766,
1477, 1566, 1570, 1571, 1572
Itenberg, B. Sz. 1545
Ivačković, Prokop 1524
Ivánka Imre 648, 652, 671, 684, 1574,
1613, 1627
Iványi Emma 1605, 1635
Iványi Ödön 1451, 1541
Izsó Miklós 637, 1446, 1465, 1506, 1508
Jablonkay Géza 1615
Jakab Elek 191, 614, 1562, 1600
Jámbor Lajosné 1612
Jancsó Benedek 295, 416, 418, 1560,
1578, 1680, 1683
Janeček, Bernard 291–293, 402
Jankó Béla 1656
Jankó János 636, 1440
Jankovich György 1629
Jánosi Ferenc 619, 1618
Jánossy Dénes 511, 1589, 1601, 1606
Janotyckh, Johann, von Adlerstein 1547
Jansky Ludwig 1324, 1538
Jászai Mari 634
Jászai Samu 1300–1301, 1645, 1678
Jászay Magda 1583, 1622, 1624
Jászi Oszkár 1544, 1607, 1631, 1639,
1680
Jászi Viktor 1682
Jausz Béla 1651
Jedlicka, L. 1599
Jedlik Ányos 615, 1428, 1432, 1505
Jegiazarova, N. A. 1663
Jekelfalussy József 1649, 1659, 1660,
1667
Jelavich, Barbara 1621, 1647
Jellačić (Jellachich), Josip, br. 126, 130,
162, 174, 177–178, 183–185, 192–193,
198, 206–208, 213–215, 217, 222, 225,
230–231, 235–236, 241–242, 247, 250–
252, 255, 257–271, 283–284, 287, 291,
298–300, 302, 304, 307, 322–323, 330,
353–354, 367–370, 381, 403, 405,
478–479, 1478, 1480–1485, 1491, 1554,
1566, 1570–1572, 1574, 1592

- Jellinek Lajos 1656
 Jemnitz János 1279
 Jendrassik Jenő 1431, 1435
 Jenei Károly 1573, 1614, 1661
 Jenks, W. A. 1672
 Jerofejev, N. A. 1595
 Jeszenői Danó 1580
 Jirkovszky Sándor 1654–1655
 Jivan, Josif 1561
 Joanniszjan, A. R. 1595
 Jókai Mór 76, 348–349, 549, 626, 630–632, 676, 798, 708, 714, 719–720, 723–724, 726, 827, 867, 1197, 1326, 1360, 1445, 1449–1451, 1497–1498, 1500, 1503, 1506, 1517, 1519, 1523, 1531, 1547, 1584, 1630
 Jókainé Laborfalvi Róza 634
 Jones, E. L. 1662
 Jones, Mervyn D. 1604
 Joós Ferenc 1580
 Jordáky Dajos 1549, 1628, 1683
 Jósika Lajos br. 209
 Jósika Miklós br. 265, 362, 714, 1445, 1573, 1576
 Jósika Samu br. 209–210, 316
 Josipović, Antun 207
 Jovanović, A. 1621
 Józsa László 1656
 József fhg. 488
 József, II. 439, 473
 Jubál Károly 505
 Juga, Velimir 1680
 Juhász Antal 1656
 Juhász Lajos 1652, 1682
 Jungerth Mihály 313, 1579
 Jurányi Lajos 1434
 Justh Zsigmond 1538
 Kabos Ernő 1607
 Kacziány Géza 373, 1588, 1605, 1618
 Kaiserfeld, Moritz 734–735
 Kajtár István 1554
 Kakuk Zsuzsa 1605
 Kállay Béni (Kállay Benjámin) 1199, 1534, 1656
 Kállay Ferenc 1093
 Kállay István 1594
 Kállay Ödön 220, 678, 683, 707, 758, 824
 Kálnoky, Gustav Sigmund, gr. 1309, 1314–1318, 1324, 1533, 1679
 Kálóczy Lajos 685
 Kap, Sz. B. 1589
 Kann, Robert A. 1595, 1606, 1631, 1637, 1640, 1647, 1680
 Kant, Immanuel 1440
 Kanyar József 1596, 1600, 1609, 1625, 1669
 Kápolnai Iván 1615
 Kaposvári Gyula 1584
 Kapper, Siegfried 165, 1559, 1562
 Karadjordjević Sándor szerb fejedelem 639, 1500
 Karaman, Igor 1616, 1628, 1656, 1682
 Kardhordó Kálmán 1558
 Károly Albert szárd király 235, 345–346, 1482
 Károlyi Árpád 213, 567, 651, 1441, 1551–1553, 1563, 1566, 1571–1575, 1579, 1588, 1598, 1623
 Károlyi Dénes 1605
 Károlyi Ede gr. 675, 683, 824, 1627
 Károlyi György gr. 581
 Károlyi Sándor gr. 714, 1260–1262, 1265, 1633
 Károlyi Zoltán 1656
 Károlyi Zsigmond 1613, 1656
 Karsai Géza 1620
 Kasik, V. 1545
 Kastner, E. → Koltay-Kastner Jenő
 Kászonyi Dániel 1282–1283, 1573
 Katona Géza 1599
 Katona Imre 1616, 1662, 1666
 Katona József 626, 634
 Katona Lajos 1440
 Katona Mór 1615
 Katona Sándor 1654

- Katona Tamás 1589
 Katus László 22, 1546, 1595, 1599, 1601, 1622, 1636, 1640, 1649–1651, 1654, 1658, 1660, 1666, 1680–1682
 Kauser József 1459
 Kautz Gyula 527–529, 574, 577, 623–624, 1608, 1619
 Kávássy Sándor 1607
 Kazinczy Ferenc 625, 649, 1439, 1450, 1501
 Kazinczy Gábor 348, 363, 678, 722, 1572, 1576, 1583
 Kazinczy Lajos 451
 Keczkés Edon 218
 Kecskeméthy Aurél (Kákay Aranyos) 490–491, 690, 697, 712, 738, 1624, 1627, 1628, 1641
 Keglevich család, gr. 582
 Keglevich Gábor gr. 68
 Kéky Lajos 1618
 Kelemen József 1655
 Keleti Gusztáv 1621
 Keleti Károly 564, 623, 920, 1041, 1130, 1142, 1608, 1612, 1613, 1615, 1649, 1651, 1662, 1665, 1668,
 Kemény Gábor br. 495, 509, 1499, 1606, 1626
 Kemény G. Gábor 409, 682, 806, 812, 829, 1168–1169, 1231, 1336–1337, 1343, 1346, 1355–1356, 1361, 1363, 1376–1377, 1380, 1387, 1390, 1546, 1555, 1557, 1595, 1601, 1605–1606, 1627, 1638, 1641, 1646, 1673, 1680–1682
 Kemény Zsigmond br. 348, 363, 377, 496–500, 627–628, 631–632, 663, 675, 732–733, 738, 1354, 1357, 1445, 1494, 1496, 1499, 1501, 1506, 1572, 1583, 1585–1586, 1603, 1618
 Kemp, Tom 1657
 Kempelen Győző 687, 1623
 Kempen, Johann br. 447, 448, 458–459, 523, 646, 1599, 1603
 Kenessey Kálmán 1612, 1615, 1662
 Kenessey Zoltán 1664
 Kenéz Béla 1667
 Kentmann, H. 1622
 Kenwood, A. G. 1611, 1650
 Kenyeres Júlia 1569
 Képešy Árpád 1655
 Kerekes Zoltán 1580
 Kerényi Ferenc 549, 676, 720, 1630
 Keresztury Dezső 1620
 Kerkápoly Károly 1201, 1635
 Kerpely Antal (Kerpely, Anton) 1437, 1659
 Kersten, K. 1544
 Kerthény, K. 1619
 Ketteler, W. E. 1262, 1674
 Khuen-Héderváry Károly gr. 1374–1375, 1536
 Kienast, A. 1634
 Kieniewicz, Stefan 1583
 Kierkegaard, Sören 1468
 Kilényi Hugó 1657
 Kimak, Viktor 1389
 Király Gyula 1659
 Király István (irodalomtörténész) 1225, 1673
 Király István (történész) 1612, 1664
 Király K. Béla 1553
 Király Pál 170
 Kirchhoff, Gustav Robert 1427
 Kirilović, D. 1628
 Kirner A. Bertalan 1613, 1657
 Kislingstein Sándor 1685
 Kiss Aladár 1543, 1545
 Kiss Albert 1665
 Kiss Ernő 369, 451, 1585, 1589
 Kiss Ernő (történész) 1552, 1587
 Kiss Géza 1567
 Kiss György 1465
 Kiss József 1541, 1550, 1555
 Kiss Lajos 1613, 1657
 Kiss Pál 1596
 Kiss Pál, M. 1621
 Kiszely Gyula 1614, 1660

- Kiszling, Rudolf 1555, 1576, 1597
 Kitaibel Pál 1433
 Klabouch, J. 1597
 Klapka György 329–332, 354, 358, 368–370, 379, 389, 394, 397, 450, 502, 513, 516, 642–643, 645, 656, 661, 671, 678, 706, 710, 717, 719, 753, 815, 823, 1488, 1491, 1498, 1581, 1584, 1589, 1606, 1630
 Klauhold, A. 1628
 Klauzál Gábor 75, 77–78, 80, 93, 105, 107, 121, 137–138, 141–142, 218, 258, 540, 1481, 1553
 Klebs, Edwin 1428
 Kléh István 1549, 1599
 Klíma, Arnošt 1564
 Kmety György 508
 Knezić Károly 395, 451
 Knićanin, Stevan 229, 402, 480
 Koburg Ferdinánd bolgár cár 1315–1316
 Koch, Robert 1428
 Kocžicška, Franz 1577
 Kodály Zoltán 1448
 Kohut Mária, H. 1606, 1678
 Kollár, Ján 481
 Kolmer, Gustav 1625, 1640
 Kolos Dániel 1625
 Kolossa Tibor 22, 1636, 1653
 Kolowrat-Liebsteinsky, Franz Anton, gr. 1478
 Kolta László 1578
 Koltay-Kastner Jenő 663, 1605, 1607, 1622
 Komáromy György 648, 672, 713–714, 753, 1504
 Komjáthy Jenő 1452, 1455
 Komjáthy Miklós 1634, 1640, 1661
 Komlós Aladár 1619–1620, 1634
 Komlós, J. H. 1605
 Komoróczy György 1596
 Kondor Viktória, M. 861, 864, 1360, 1643
 Konek Sándor 623, 1600, 1608, 1649, 1659
 Konkoly-Thege Miklós 1432, 1660
 Kónyi Manó 658, 702, 734, 811, 1356, 1549, 1552, 1603–1604, 1623, 1627, 1629, 1632, 1635, 1637
 Koós Ferenc 1602
 Kopasz Gábor 1566, 1569, 1660
 Kořalka, Jiří 1646
 Korányi Frigyes 596, 618, 1435, 1505
 Korbuly, D. 1615
 Korizmicz László 1558, 1608, 1612
 Korn Ferenc 896
 Kornfeld Zsigmond 972, 1269
 Kornis Gyula 1600
 Kornis Károly 624
 Korompay Bertalan 1619
 Korponay János 1591
 Kós Károly 1613
 Kósa László 1612, 1665
 Kosáry Domokos 1549, 1569–1570, 1578, 1685, 1604, 1622
 Kossuth Ferenc 98, 166, 527, 711, 756, 768, 816, 1232, 1551, 1562, 1630
 Kossuth Lajos 18, 29, 32, 34, 44–45, 66–74, 79, 82, 84–86, 91–93, 95, 98, 102, 104–105, 107, 120, 130, 134, 153, 162–168, 170, 205–208, 222, 224, 228, 230, 232, 237–238, 241, 243, 246, 248–250, 253, 255–256, 258–262, 264–267, 271–272, 274, 276, 279–281, 284–285, 289, 304–310, 316, 319, 320, 322–323, 326–327, 333, 342–344, 348, 357–359, 363–365, 368, 372–374, 376, 377–379, 382, 385–390, 393, 396–397, 408–409, 414–420, 425–429, 443, 459, 465, 467, 485, 487, 490, 492, 496–498, 501–508, 512–517, 519–520, 527, 529, 531, 536, 538, 546–547, 596, 616, 619, 627, 631, 642–646, 651–652, 656, 660–663, 665, 667, 671–673, 675, 678, 681, 686, 688, 690–693, 706–717, 719–720, 724, 732, 744, 753–758, 768, 815–818, 827–829, 855–856, 861–862, 880–881, 1178, 1195, 1229, 1232, 1276,

- 1299, 1327–1328, 1330–1331, 1477–
 1478, 1483–1484, 1486, 1488–1495,
 1500–1501, 1506, 1510–1513, 1540–
 1541, 1549, 1551, 1553, 1554, 1562–
 1563, 1565–1566, 1570, 1572–1582
 1584–1591, 1593–1594, 1602, 1607,
 1622, 1626, 1630, 1632, 1637, 1645,
 1673, 1678
 Kostić, Aleksandar 163
 Kostrowicke, I. 1608, 1650
 Kovách Géza 1561
 Kovács Alajos 1148, 1673
 Kovács Dénes 1635
 Kovács Edit 1609
 Kovács Endre 870, 1543–1545, 1559,
 1577, 1582–1583, 1589–1590, 1593,
 1605–1606, 1622, 1626, 1631–1632,
 1634, 1639, 1645
 Kovács Éva 1621
 Kovács Gyula 613
 Kovács Ferenc 1618
 Kovács József 1605, 1609, 1667
 Kovács Kálmán (irodalomtörténész)
 1620
 Kovács Kálmán (jogtörténész) 1599,
 1610, 1614, 1641
 Kovács Károly 1626
 Kovács Lajos 348, 390, 678, 704, 707,
 722–723, 1553, 1570, 1572, 1629–1630,
 1682
 Kovács László 1581
 Kovács Máté 600
 Kovács József 1667
 Kovács Zoltán 1667
 Kozłowski, Eligiusz 1582
 Kozma Imre 1626
 Kozma Sándor 1194
 König Gyula 1431–1432
 Köpeczi Béla 1606
 Körösy (Körösi) József 1652, 1658
 Kővári László 192, 211, 1564, 1566,
 1573, 1581, 1627
 Kövér Lajos 698, 708
 Krajnyák Nándor 1641
 Kral', Janko 176, 179, 181, 1560
 Kralickij, Anatolij 1389
 Kramer, H. 1622
 Krauss, Philipp, br. 443, 526–527
 Krejsi Rezső 1677
 Krenner József 1431, 1433
 Krestić, Vasilije 1640, 1681–1682
 Kretovics József 1644
 Kriesch József 1433
 Kring Miklós → Komjáthy Miklós
 Kristó Gyula 1596
 Krivácsy József 1587
 Kriza János 626
 Krizsán László 670, 1620
 Krones, F. 1633
 Kropf Lajos 1598
 Krúdy Gyula 1676
 Kruspér István 1431, 1437
 Krzymowski, Richard 1662–1663
 Kubinsky Judit 1272, 1675–1676
 Kubinyi Ágoston 1618
 Kubinyi Ferenc 619, 707, 747
 Kubinyi Ferenc ifj. (Tegzes) 1615
 Kubinyi Lajos 470, 1658
 Kubinyi Miklós ifj. 1663
 Kuczynski, Jürgen 1652, 1661
 Kukiel, Marian 1583
 Kukuljević, Ivan 162, 195, 479
 Kula, Witold 1658
 Kulcsár Adorján 1618
 Kulmer, Franjo, br. 214, 299
 Kultsár István 1420
 Kumorovitz L. Bernát 1580
 Kun József 1605, 1624
 Kun Miklós 1564
 Kurz, Anton 159
 Kušljan, Dragojlo, br. 298–299, 412–
 413, 420, 422
 Kusy, Ivan 1561
 Kuznets, Simon 1650
 Kübeck, Carl Friedrich, br. 442–443,
 445–447, 1495, 1597

- Kübeck, Max, br. 1597
 Kühne Ede 575
 Külföldi Viktor 884, 886–887, 890–891, 893, 1283–1284, 1287, 1289, 1644, 1678
 Kürschner Jakab 1283, 1287–1288, 1291–1292, 1301
 Kvassay Jenő 988, 1250, 1656
 Kvaternik, Eugen 699, 1368–1369

 Lackó Miklós 1616, 1661
 Lacour-Gayet, J. 1611
 Ladányi Ármin 1644
 Ladik Gusztáv 1642
 Láhner György 275, 340, 451
 Lajos, XVIII. francia király 32
 Lajos fhg. 82, 97
 Lajos Fülöp francia király 24, 66
 Lajta Béla 1466
 Lajtor László 1631
 Lakatos Ernő 1553, 1557, 1627, 1673
 Lakatos Ottó 1596
 Lamberg Ferenc gr. 257–259, 654, 1484, 1571–1572
 Lánchy Leó 972, 1269
 Landau, Z. 1608, 1650
 Landerer Lajos 81
 Landes, David S. 1657
 Láng Ignác 718
 Láng József 549, 676, 720, 1630
 Láng Lajos 971, 1005, 1014, 1031–1032, 1262, 1608, 1649, 1651, 1653, 1656, 1662, 1667, 1670, 1675
 Láng Péter 1675
 Lassalle, Ferdinand 48, 866, 868–872, 880–882, 890
 László Imre 824
 László József 1607
 László Károly 1605
 Latour, Theodor Baillet, gr. 128–129, 228, 238, 266–269, 301, 1570–1571, 1573
 Laurian, A. T. 188, 190, 297, 1561
 Lavissee, E. 1543–1544

 Lázár Vilmos 451
 Lebl, A. 1544, 1563
 Lechner Ödön 1466
 Lederer Emma 1614
 Lederer, Ignaz, br. 89, 100, 130, 133–134, 1480
 Lederer, Ivo 1681
 Ledru-Rollin, Alexandre-Auguste 44, 47, 49, 643
 Legány Dezső 1685
 Lehoczky Alfréd 1659
 Leiningen-Westerburg Károly gr. 397, 451
 Lemény, Ioan 176, 187, 483
 Lendvay Márton 634, 687
 Lengyel Alfréd 1596
 Lengyel Tamás 263, 1555, 1606, 1631
 Lenhossék József 618, 1435
 Lenin, Vlagyimir Iljics 40, 1545, 1650, 1662
 Leó, XIII. 1281
 Leonhardt, Gustav 1648
 Lepage, Bastien 1463
 Le Play, Frédéric 1262
 Lermontov, Mihail Jurjevics 1465
 Lesourd, Jean-Alain 1650
 Leutsch, Albert 1627
 Lévay József 501, 1624
 Lévy-Leboyer, M. 1666
 Lewartowski, Henryk, br. 405, 1594
 Libényi János 506, 522, 1497
 Liebig, J. 1063
 Liebknecht, Wilhelm 48, 1288, 1297
 Ligeti Antal 1446
 Ligyersz, Alekszandr Nyikolajevics 395, 424
 Linder, Moriz 1652
 Lincoln, Abraham 709
 Lipót, II. toscanai nagyherceg 345
 Lissagaray, P. 1545
 Lister, Joseph 1428
 Lisznyay Kálmán 630
 Liszt Ferenc 635–636, 1412, 1456, 1509